

ШЫН

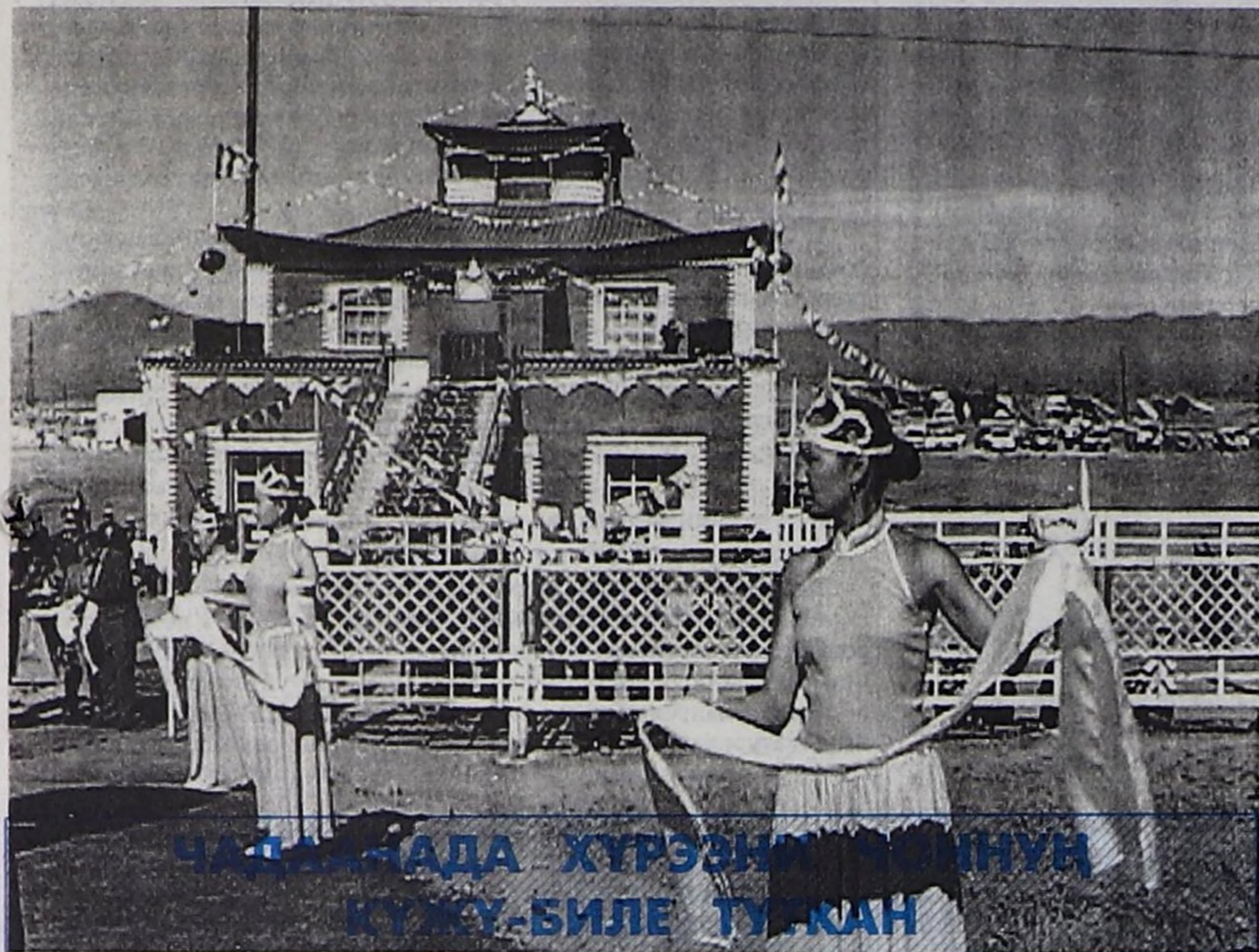
НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 119 (16729)

2003 чылдың
СЕНТЯБРЬ 18,
четверг

Ат салган шагы 18.00
Садар өртээ 3 рубль.

Чадаанада Хүрээниң үнүмү
Күжү-биле турган

Сентябрь 12-де Чадаананың «Майдыр» деп Алды-Хүрээниң байырлыг ажыдышканын езулалы болуп эрткен, аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак болгаш Ыдыктыг IX Богда-Кегэн киришкен.

1873 чылда үндезилетинип тургустунган хүрээ Чадаана хоорайның чажыды болур, харын-даа ооң таваан салган деп болур. Эрткен чүс чылдың үжөн чылдарында киткээн репрессияларның үезинде ону узуткап, үрзэн турган. Ооң катап тургузушкунун 1992 чылда эгелээн. Ол үеде эң боттут дузаны Чадаана чурттуг Россияның Маадыры, РФ-тиң онза байдалдар сайыды Сергей Шойгу чедирген.

Ынчалзажок катап тургузушкуну кончуг оожум боттандырып келген. Ону чоокку үеде ажылгала киириптер деп кым-даа бодавайн турган. Ажыл-херекти «Тыва» корпорациязының директорлар чөвүлелиниң даргазы Андриян Ооржак болгаш «Зурначян» деп хууда тудуг

бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Артур Зурначян сегирип алган соонда, үүле-херек бүдүп эгелээн. Ийи айның дургузунда олар узамдыккан тудугну чоннун тудуу кылдыр хуулдурган. Хүрээниң тудуунга акша-хөреңгилерни чүгле чөөн-хемчикчилер эвес, а чоок-кавыда кожууннарның чурттакчы чону база өргээн. Тудугну доозарының кырында келгенде, чадаанажылар барын-чогун үлешкеннер — килограмм мүн-чемнээр-даа, шоодай далган-даа эккээр кижжи бар-ла, а шыдалы шырактар чаа хүрээге мебельди садып бергеннер. Сайгарлыкчылар, хоорайның албан черлери болгаш организациялар база «Зурначянның» тудугжуларынга улуг дузаны көргүскеннер.

Алды-Хүрээни ыдыктаарының езулалының бетинде, бодунун байыр чедиришкениниң чугаазына Ыдыктыг IX Богда-Кегэн хүрээ эпиги черде тутунганын демдеглээш, шалыпчы күш-ажылы дээш тудугжуларның хей националдыг коллективинге өөрүп четтиргенин илереткен. ТР-ниң Чазааның Баштыны Ш.Д. Ооржак Тываның, ылаңгыя Даа кожуунун, төөгүзүнге улуг рольду ойнаан төөгүлүг хүрээниң катап тургустунганы-биле чадаанажыларга байыр чедирген. Бо хүрээниң оран-савазы бүдүн комплекстиң баштайгы объектизи болур, чоокку үеде Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң тудуу эгелээр.

Альберт ХОМУШКУ.

Бай-Тайгадан медээлер

«ТЫВА КАДЫН» — АЖЫЛ-АГЫЙДА

Бай-Тайга кожуунун «Бай-Тал» совхозта бо хүннерде мал чеминиң белеткели кидин түлүк. Малдыг кижжи бүрүзү малга сиген-ширбиил белеткелин кызымак чорудуп турар. Оларның аразындан араттарның ажылы онза ылгалдыг. Ажыг каан хүннер болза-даа, суггаччыларның кызымак ажылындан ылаңгыя сигенниң дүжүдү эки бооп турар.

Совхозта арат ажыл-агыйлыг чангыс-ла херээжен кижжи Лидия Иргитовна Араптан 2000 чылдан эгелеп арат ажыл-агыйын тургузуп эгелээн. Ол баштай арбайны 3 тоннаны тарып өстүргөн, тараан тарааның күскү дүжүдү дүжүктүр чаагай болган. Дараазында чылын картошканы, 3 тонна ак-тарааны эки ажаап өстүргөн, а бо чылын 2 тонна тараа, 1 тонна картошканы шөлде тарып олурткан. Лидия Араптанның өстүргөн дүжүттери кайы-даа араттардан ажыг өзүп турар,

кончуг олут-чыдын чок, ажылынга кызымак, кежээ кижжи.

Кожуунда чангыс-ла арат ажыл-агыйлыг херээжен кижжи болгаш ажылынга бердинген, негелделиг-даа, тура-сорукут-даа кижжи болгай. Ооң бригаданында даады аныяк оолдар ажылдап турар, аныяктарны ажыл-агыйга-даа өөредип, дузалажып турар. Ынчангаш ол аргадуржулгалыг, ажылынга мергежээр-даа, ооң сеткили кезээде дүвүрелде чоруур, «тыва кадын» деп адынга төлептиг-даа кижжи.

Валентина МӨҢГЕ.

ЭРТКЕН ЧЫЛДАН ЭКИ

Бай-Тайга болгаш Барыин-Хемчик кожууннарның девискээрлеринге июнь, июль айларда кончуг изиг, каан хүннер болгуп, чер ажылдыгларга элзэн бергедээшкенини таварыштырган. Ооң соонда август айдан эгелээш, үзүктел чок соок чаыстаашкынар уламчылааш

турупкан. Ынчалза-даа Шуй суурнун тараажыларының кызымак ажылдаанының түңнели бо хүннерде көстүп келген.

Инженер системалыг Чагыс-Терек болгаш Базырак шөлдеринде тараан тараа, картофель, хей чылдыг сигенниң дүжүдүн эрткен каш чылдарда ап келген дүжүттөн каш катап эки деп болур. Ниитизи-биле тарааның дүжүдүн бир гектардан 16-18 центнер ап, картофельди гадан 90 центнер чедир ап болурунун магадылалы бар.

Бо хүннерде суурнун чурттакчылары, араттар массалыгы-биле мал чеминиң белеткелинче кирген. Частың эгезинден тура үрезини шынарлыг арыглааш, агротехниканы шын чоруткан араттарның болгаш хууда кижилерниң тараа, картофелиниң дүжүдү эки. Ам чүгле үезинде чидирг чокка ажаап алырындан хамааржыр.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Шуй суур.

О.Л.С. Салчакка «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Хамааттыларның эргелерин болгаш хоойлуда көрдүнгөн эрге-ажыктарын хандыраарыга улуг үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Конституция судунун даргазының хүлээлгелерин күүседип турар Оскал-оол Лама-Сюрюнович САЛЧАККА «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл, 2003 чылдың сентябрь 16, № 370

Селектор хурал

БАШ УДУР БЕЛЕТКЕНИР

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар ТР-ниң садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериниң сайыды Ш.В. Кара-оол кожууннар удуртукчулары-биле РФ-тиң Президентизи В.В.Путиниң «РФ-тиң составына Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаар дугайында» 2003 чылдың август 8-те №929 Чарлың боттандыраар талазы-биле хемчеглерни белеткээр талазы-биле ажылчын бөлүктерниң составтарының дугайында Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың август 20-де № 595 доктаалына дүүштүр селектор хуралын сентябрь 16-да эрттирген.

Шолбан Валерьевич бодунун чугаазына бистиң байырлалымыс федералдыг ужур-уткалыг чүве болганда, коорай, суурларымыстың ишти-даштын чогуур деңнелге белеткеп алырымыс чугула деп чугаалааш, бо хүннерде ол айтырыгны болгаш 2004 чылдың бюджетин чугаалажыры-биле Чазактың чамдык удуртукчулары Москвада ажылдап турарын дыңнаткан.

Федералдыг ужур-уткалыг байырлалга белеткел ажылдарын организаастаарыга Чазактың талазындан ажылдар кылдынып турар. Ынчангаш кожууннар, сумулар бүрүзүнге байырлалга белеткел талазы-биле организаастык комитеттерни тургузар. Бо ажылче кожууннар, сумулар чагыргаларын, херээженнер чөвүлелдерин болгаш активчилерни хаара тудар. Оларның аразындан оперативтиг бөлүктү тургускаш, айда оода-ла бир-ийи катап чыгып, кылдынган ажылдарны тодардууп турар болза ажырыбас. Тургустунган планнарны херек кырында күүседирде боттарында бар акша-хөреңгиниң шаа-биле чорудары күзөнчиг. Байырлал федералдыг уткалыг чүве болганда, ботта-

рымыста бар-ла аргаларны ажылдап, өске черлер-биле керээ, дугуржулгаларны чарып ажылдадырыс хемчеглер кылдынар. Совет Эвилелиниң составына Тыва Арат Республика өске субъектилерге бодаарга, эң сөөлүнде каттышкан болгай, ынчангаш федералдыг эрге-чагырга база бо талазы-биле улуг сонургалдыг деп, Ш.В. Кара-оол чугаалаан.

Ук байырлалды эрттирери-биле организаастык бөлүктүн кежигүнү ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының кежигүнү Хонук-оол Монгуш байырлалга белеткелин угланышкыны ажыл-агыйы болганда, бир дугаар ээлчегде ажыл-иживисти эде-хере тыртып алганымыс дээр деп чугаалааш, хереглекчилер кооперациязының талазындан амгы үениң негелделеринге дүжүп турар билиглиг поварларны, метрдопельдерни белеткээри-биле Новосибирскиниң университетиниң чанында хереглекчилер кооперациязы-биле дугуржулга чардынган деп дыңнаткан.

ТР-ниң Чазак Аппаратының организаастык болгаш кадрлар талазы-биле эргелелдин начальниги Наталья Кадралиева кожууннарга байырлалга белеткел ажылы чорудар Чазак кежигүннеринин ат-сыын селектор хуралдың киржикчилеринге дыңнаткаш, бо ажылды сентябрь 29-ка чедир дузаарын чугаалаан.

Селектор хуралга Кызыл хоорайның мэриниң оралакчысы С.А. Барыбин база чүве чугаалаан. Ол коорай чагыргазы бо чугула ужур-уткалыг документ езугаар ажылдарны эгелей бергенин чугаалааш, маңаа хамаарыштыр ажылдар чорутунуп турар, неделяның бир хүнүнде-ле бо талазы-биле айтырыгларны сайгарып турар. Чоокта чаа Суворов кудумчузунун хүнүн демдеглеп эрттиргеш, кудумчу комитедин тургусканын дыңнаткан.

Бистиң корр.

Барыын-Хемчиктин арга-арыг ажил-агыйы дыңнадып тур

«БАЛЫКЧЫЛАР» ТУТТУРГАН

Республиканың күрүнениң балык камгалалы инспекциязының, Барыын-Хемчиктин арга-арыг ажил-агыйының арга даамалдарының болгаш кожунунуң эрге-хоойлу камгалаар органның ажилдакчыларының Барыын-Хемчик кожунунуң девискээринде Куп-Хөлге сентябрь 14-те кады чоруткан рейдизиниң үзүндө 1,5 км четкилик Ак-Довурактын РОСТО автошколазының чеди ажилдакчызы туттурган.

Бо «балыкчылар» четки-биле балыкты чүгле бойдус камгалаар албан черлеринден балык тудар үлүглүг балыкчылар артельдери тудар эргелиг, а хуу кижилерге четкилээри шуут хоруглуг дээрзин хөлчөк эки билер турганнар. Ынчал-зажок Валерий Краюускастың «бригадазы» хөлге албан чериниң 15-25 УУ күрүне дугаарлыг

«Урал-377» машиназы-биле чүгле чаңгыс сорулгалыг – төтөглекчи арга-биле ажык-кончаа чедип алып дээш чеди бергеннер.

Ийи моторлуг резин хеме болгаш хөлдү кижилдир салыптар четки-биле чепсегленген төтөглекчилер хөлге кайы хире когарал чедирип болур турганын бодаары безин берге, Ынчал-зажок, аас-кежик болуп, рейди-

ниң кежигүннери ук бөлүктүн бузуттуг соругдашкынар кезе шаап, балык тудар херекселин хавырған.

Барыын-Хемчик кожунунуң арга-арыг ажил-агыйының удуртулгазы балык камгалалы инспекциязының күрүне инспекторлары Александр Кузьминге, Анатолий Огневка, арга-арыг камгалаар инспектор Михаил Хомушкага, Барыын-Хемчик кожунунуң иштиги херектер килдизиниң ажилдакчылары Алексей Шырыпка болгаш Арбак Монгушка өөрүп четтиргенин илереткен.

Бистиң корр.

Номчукчу айтырыг көдүрүп тур

АКШАНЫ ТУДА ТӨЛЕП ТУР БИС

Киж амытанның назылап кырыгы, аарыг-човуланга туттурары дег ыңдыг берге болгаш кээргенчиг чуртталга черле чок, ону киж дириг чорааш, оюп эртер ужур турбас. Бистиң күрүневис, чурт баштап турар авыралдыг Чазаавыс күш-ажылдың хоочуннарының болгаш инвалидтериниң азырал, хайгааралынче доктаамал сагыш салышкынын угландырып, материалдыг дузаны чедирип турарын билер бис. Ооң бир херечизи болза РФ-тин Президентизиниң «Хоочуннар дугайында» деп ат салган хоойлузу болур. Ук Хоойлунуң 22, 23 чүүлдерин езугаар «Күш-ажылдың хоочуну» деп тускай шынзылгалыг хоочуннар электри энергиязынга, коммунал ачы-дузасынга, одаар чүүлге, күрүне автобустарына чигелделиг азы халас ажыглаар,

чоруур эргелиг. Ол шынзылгада «РФ-тин бүгү девискээринге хуусаа чокка күштүг» деп бижип каан.

Ук хоойлу херек кырында доктаамал боттанып турар бе? «Шуут чок» дээр болза, арай эпчюк апаар. Бистиң Чыраа-Бажы суурже Кызыл—Чыраа-Бажы маршруттуг күрүне автобузу неделяда үш катап чоруп турар. Шыны-ла херек, хоочуннар, инвалидтер бо аразына халас чоруп-даа турдувус. Четтирдивис!

Ынчалзажок бо чылдың сөөлгү айларында ол автобука туда акша төлээш, чоруп турар апардывыс. Бо айтырыг талазы-биле мен июль айда Кызылда автовокзалдың кассиринден айтырарымга: «Ам-даа хоочуннар билетти садып алгаш чоруп турар» — деп харыылады. Ол-ла

хүн ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга барып, бо-ла айтырыгны айтырарымга: «Саң-хөө яамызы акшаландыра-ла болгай» — деп хары берди. Хоорай иштинге чеже автобустаар боор, Саң-хөө яамызынга четпедим. Эвээш түндүг пенсия акшазы аай-дедир автобустап турда-ла, эстип каар, ол-ла-дыр.

Ынчангаш күш-ажылдың хоочуннары болгаш инвалидтер ТР-нин Саң-хөө, Күш-ажыл болгаш социал политика яамыларындан күрүне автобустарына халас чоруунуң талазы-биле айтырыгны шийтирилээрин диледивис. Бистиң дилээвисти хүндүлүг сайыттарывыс дарый шийтирлеп бээр боор дээрзинге идегеливис улуг.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

негелдезин езугаар Анатолий Быковтун депутат эргезин казаан.

❖ Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 58-ки сессиязы Нью-Йоркта ажыттыган.

❖ Великобританияның премьер Тони Блэр, Германияның канцлери Эрхард Шредер болгаш Францияның президентизи Жак Ширак чыылгаш, Ирак айтырынын бүгү талагыч чугаалажырын дугурушкан.

❖ АКШ-тын соңгу-барыын Нью-Джерси, Верджиния штаттарында уруг, шакта дүргени 170 км ажыг күштүг «Изабелла» деп шуурган чоокшулап орап. Баш удур хемчеглерни ап, атомнуг 6 станцияны хагган.

❖ Японияның транспорт компаниязының бир ажилдакчызы 30 кижини долаага туткаш, үш айда албааны 350 муң иен акшаны доп-дораан төлээрин, төлевес болза, туткан кижилерин өлүргөш, бажыны чазылдыраарын кыжганган. Шагдаалар чаданып турда бажыны чазылдырган, 5 киж өлгөн, 25 киж балыгланган.

(Агентилелдер медээлеринден).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

❖ РФ-тин Күрүне Думазы Президент Администрациязының киригени тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкаш, хүлээп алган. Бо хоойлу 2006 чылдың январь 1-ден күштүг бооп эгелээр, чүге дизе бо үеге чедир чер-черге болур сонгулдларга белеткел ажилдарын доозары көрдүнгөн.

❖ Россияның Президентизи В.Путин Кара далай эриин дургаар чорук кылгаш, ында уругларның дыштанылга комплекстерин, ооң иштинде «ОРЛЕНОК» пионер лагерин көрүп, оларның ажылы-биле тодаргай танышкан. — Уруглар комплекстериниң байдалы чарынчыг-дыр. Ону көргөш, ыглай бер частым. Уругларның дыштанылга комплекстерин тускай специалистерге көргүскөш, оларны чаартырынын хемчеглерин дораан алырын Президент чогуур ажилдакчыларга дааскан. Президент оон улаштыр Новороссийскини немец эжелекчилерден хостаанының 60 чылынга тураскааткан байырлалга хоочуннар-

биле ужуражып, тураскаалдыг черлерни көргөн. Владимир Путинниң чугула ужуражылгалары Сочиде уламчылап турар.

❖ Приморье крайда Золотая Долина дээр суурнуң чанында чер адаандан бензин агып үнүп келген. Школачылар ону кочалдарга куткаш хынаарга, 50 хуузу бензин, артканы суг болган.

❖ Ясир Арафатты Палестинадан үндүрүп чорудуптар азы өлүрүп каар болза, Израиль-биле дипломаттыг харылзааларын үзөр дугайында шийтирн Араб чурттар эвилели хүлээп алган.

❖ Калининград областа Андрей Владимиров дээрзи шаандагы далган тыртар үрелик дээрбени хуужудуп алгаш, ону электри станциязы кылдыр эде кылгаш, көдээ суурну чырыдып эгелээш. Элеп калган эрги эт үргүлчү үрелип турарындан орулга кирбейн турар.

❖ Чеди уругнуң иези, 100 ажыг уйнуктарның кырган-авазы, делегейниң эң улуг назылыг иези, Хиросимо чурттуг Тонато Хонго 116 харлаан.

❖ Красноярск крайның парламентиизи прокурорнун

Албан езузунуң документилери

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Эрзин кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының

составына немелде дугайында

Кызыл, 2003 ч., сентябрь 9, № 5/29-4

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де үндүргени №126/637 «Эрзин кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязын хевирлээриниң дугайында» доктаалы-биле хевирлеттинип тургустунган Эрзин кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаары-биле кириген кандидатуралар талазы-биле санал-оналдарны өөренип көргөш база «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадлалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 26 чүүлүнүң 6 пунктузунга үндөзилээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Эрзин кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составынче бадылаар эргелиг кежигүн кылдыр 1944 чылда төрүттүнгөн, музыка башкызы, Россия Федерациязының Коммунисттиг партиязының Тывада республика салбырындан депшиттирген Розалия Конгуровна Натсакты томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Бии-Хем кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының

составына немелде дугайында

Кызыл, 2003 ч., сентябрь 12, № 5/30-4

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де үндүргени №126/619 «Бии-Хем кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязын хевирлээриниң дугайында» доктаалы-биле хевирлеттинип тургустунган Бии-Хем кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаары-биле кириген кандидатуралар талазы-биле санал-оналдарны өөренип көргөш база «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадлалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 26 чүүлүнүң 6 пунктузунга үндөзилээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бии-Хем кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составынче дараазында бадылаар эргелиг кежигүннери томуйлаар: 1931 чылда төрүттүнгөн, дээди эртемниг, пенсионер, РФ-тин КП-зиниң Бии-Хемде салбырының бюрозундан депшиттирген Михаил Николаевич Моллеровту;

1954 чылда төрүттүнгөн, дээди эртемниг, Тураның арга-арыг ажил-агыйының кол механиги, «Ада-чурт – Бүгү Россия» соңгулда блогундан депшиттирген Александр Сергеевич Симашевту;

1950 чылда төрүттүнгөн, дээди эртемниг, хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле килдистиң начальниги, «Регионнар аразының «Чаңгыс эп-сеткил» шимчээшкени» соңгулда блогундан депшиттирген Александр Николаевич Черменевту.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының

кежигүнүн албан-хүлээлгелеринден хостаар дугайында

Кызыл, 2003 ч., сентябрь 12, № 5/31-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадлалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунуң «а» иштиги пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Николай Кылаң-оолович Чалзапты Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составындан үндүрер.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы

Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары

Л.Ы. КАРА-САЛ.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде соксааны-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы кандидаттарның даңзын депшиткен, Россияның Күрүне Думызында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралында депутат мандаттарының үлөлгезинге кириштирген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, албан хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составының кезин (бадылаар эргелиг бир кежигүн) томуйлаарының талазы-биле санал-оналдар хүлээп алышкынының эгелээнин дыңнадып тур.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составынче санал-оналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден он хонуктун дургузунда дараазында адресче кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлүдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 1-10-09).

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы.

УЛУГ-ХЕМЧИЛЕРНИҢ ЮБИЛЕЙИ: КЫЛЫР АЖЫЛ ЭНДЕРИК

Сентябрь 16-да ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак Шагаан-Арыгта чедип, хоорайның келир кышка белеткелининг хыналдазын чоруткан.

Ол барыын энергорайоннун котельнаязынга четкен, ында септелге ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Энергетиктер чылыг контурун дуглап, одаар чүүл бээр галереяны септеп, үш бульдозерни ажилга белеткеп кылганнар. Ынчалзажок ажилды долу хемчээлдиг чоруда-рынга шаптыктап турар бир чугула айтырыг бар – хүндүскү үеде электри энергиязын өжүрүп турары. Режимниг, ам артында электри энергиязы дээш өреширези чок бүдүрүлгеге өжүрүшкүннер турбас ужурлуг болгу дег. Бо давыже, “Тыва-энерго” “Тувкоммунэнергодан” энергия садып-сайгарар организацияны чаалап алырын күзеп, кожууннун котельнаязының кышка белеткелин үзе шавар фодалдыг хире.

Ш.Д. Ооржак Улуг-Хем кожууннун чагырга даргазынга котельнаяның девискээринде чылдар дургузунда чыгып калган оваа-оваа бокту аштап-арыглаарыга хоорайның бүдүрүлгелерининг болгаш организацияларының шеф дузазын организастаарын сүмелзэн. Ол цехтеринде чечектер өзүп турар, девискээрлери кылаң-тас, арыг

Хову-Аксының болгаш Ак-Довурактын ЧЭТ-терин үлегерчижек кылдыр кириген.

Шагаан-Арыгның кудумчулары база бокка туттура берген, а ол кадында улуг-хемчилер удавас хоорайның 115 чыл, кожууннун тургустунганының 80 чыл оюн демдегледеп эрттирер деп турарлар болгай. Кожууннун коллегия хуралына ТР-ниң Чазаның Даргазы байырлал дээрге чүгле хүреш болгаш аът чарыжы эвес, а оң бетинде үрөтүнелдиг ажилдары, кожуунну кышка болур-чогууру-биле белеткээри чугула дээрзин база катап сагындырган.

Ол-ла хүн ТР-ниң Чазаның ээлчеглиг хуралына Улуг-Хем кожууннун тургустунганындан бээр 80 чыл база Шагаан-Арыгның 115 чыл оюн октябрь 3-4 хүннеринде байырлап эрттирерининг дугайында доктаалды бадылаан. Ынчап кээрге улуг-хемчилер байырлалыга ыяк белеткенир ужурлуглар, Чазак Баштыңы чоокку үеде база катап кожуунга кээп, кышка белеткел ажилдарының чорудулгазын хынаарын аазаан.

Альберт ХОМУШКУ.

УБСА-НУР ЫЙГЫЛААЖЫ – НИАГАР УЖАРЫНЫҢ “ДУҢМАЗЫ”

Эрткен неделяның төнчүзүнде Тывага күрүнениң “Убса-Нур ыйгылаажы” биосферлиг заповеднигининг 10 чыл оюнга тураскааткан регионнар аразының конференциязы болуп эрткен. Ооң ажылынга кожавыста девискээрлерден аалчылар, Гринпистиң болгаш Россияның Бойдус курлавырлары яамызының төлээлери киришкен. Бүгү-делегейниң бойдус болгаш культурлуг салгалының объектиси деп ЮНЕСКО-нун сертификатын заповедникке тывысканы ук ажил-хемчегининг эң байырлыг кезээ болган. Ол хүндүткелдиг хүлээлгени РФ-тиң Бойдус курлавырлары яамызының онза камгалалдыг девискээрлер килдизининг начальниги Алексей Троицкий күүседип, сертификатты ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Виктор Лавриненкога тывыскан.

Алексей Троицкий Бүгү-делегей салгалының объектилерининг даңзызынче заповедникти кири бижээнининг онзагай ужурдузалыын онзалап демдеглээн. Бир-тээ олар бүгү кижиги төрөлгө-тенниң байлаа болганда, оларның камгалалына болгаш нептеренгейжидилгезинге чогуур кичээ-гейни, күштү угландырган турар ужурлуг. Эрге-чагырга структураларының талазындан Убса-Нур ыйгылаажыга хамаарылга шыңгы болур ужурлуг: Бүгү-делегейниң бойдус болгаш культурлуг салгалының камгалалының дугайында конвенцияда девискээринде шак ындиг объектилер бар күрүнелер оларның кадагалалының талазы-биле хүлээлгелерни боттарынга алып деп айтыкан.

Убса-Нур ыйгылаажы хей санныг экосистемалары – даг тундразындан эгелээш, элезининг ховуга чедир – бодунда таара туткан Россияда кара чаңгыс заповедник болур. Эртеменнер ыйгылаашты биосферлиг лаборатория деп адап турарлар, маңаа меңги доштарның болгаш элезининг ховуларның, тайга-таскылдың болгаш ховуларның аразында харылзаазын шинчилеп болур. Убса-Нур ыйгылаажының үнези чүгле оон катап-тат-

тынмас бойдузунда эвес. Оон девискээринде культурлуг салгалдын объектилер – археологтуг тураскаалдар, оларның кады хей амдыга дээр шинчилеттинмээн, онза улуг утка-шынарлыг. Бо черден аңгыда Төп Азияда кайда-даа мынча хей базырыктыг черлер чок, оларның хей нуруузу египет пирамидалардан-даа бурун.

Бөгүн Бүгү-делегей салгалының даңзызында 700 ажыг объектилер кири бижиттинген, оларның 150 хирези – бойдус объектилер. Убса-Нур ыйгылаажы Россияның ук хүндүлүг даңзыже кири бижиттинген тоску камгалалдыг бойдус девискээри болган. Ниагар утары, Улуг Барьер риви, Гавай ортулуктары, Килиманджаро даа дээн чижектег кайгамчыктыг объектилер-биле чаңгыс одуруга турары кандыг-даа бойдус девискээринге ат-алдарлыг болбааже. Заповедникти Бүгү-делегей салгалының даңзызынче кирирениге белеткел ажилдарына дуза катканы дээш Россияның Гринпис организациязының ажилдакчыларына аңгы өөрүп четтиришкенин тыва эртеменнер илередип турарлар.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының үшкү сессиязының ийиги хуралы бодунун ажылын дүүн, сентябрь 17-де, эгелзэн. Депутаттар хүн чурумунда көрдүнген 9 айтырыгдан аңгыда, “Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчылары албан-дужаалдарга томуйлаарыга чөпшээрел бээрининг дугайында” Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының доктаалының төлөвилелининг дугайында айтырыгны бир демниг сайгарып чугаалашкан.

ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары сессия хуралына ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчылары албан-дужаалдарга ажилдаар 6 кандидатты оон мурунда хүннерде оларга палатаның комитеттеринге деткимчени алганын барымдаалааш, чаңгыс үн-биле оларга чөпшээрелди берген.

ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалына ТР-ниң саңхөө сайыды Радислав Санаевич Баян чөпшээрелди алган.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга ТР-

ниң садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдерининг сайыды Шолбан Валерьевич Кара-оол чөпшээрелди алган.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга ТР-ниң инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыды Александр Владимирович Брокерт чөпшээрелди алган.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга ТР-ниң энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агы-ының сайыды Сергей Викторович Никонов чөпшээрелди алган.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга томуйлаарыга Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар чөпшээрелди алган.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга ТР-ниң тудуг сайыды Александр Борисович Свинцов чөпшээрелди алган.

Бо сессияга чартык чыл дургузунда шиитпирлеттинмээн айтырыгга хамаарыштыр улуг

сек салдыган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Хоойлужудулга палатазының депутаттарының мерген угаанныг шиитпиринге таарзынганын илереткеш, моон сонгаар хоойлужудулга органнары-биле күүседикчи эрге-чагырга республикага политиктиг турум байдалды тургузары-биле бир демниг ажилдары күзөнчиг деп чугаалаан.

***

Ол-ла хүн 14 шакта Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы доктаалына үндезилээш, Чарлыкка оларны ук албан-дужаалга томуйлаарының дугайында ат салган. Чазак Даргазы оларга моон-даа соңгаар республиканың социал-экономиктиг амыдыралына үлүг-хуузун кирип, республиканың 2004 чылда бюджетин камгалаарына шудургу ажилдарын күзээш, байыр чедирген.

Идиш ИДИК-ООЛ.

База катап Тожу дугайында

АЖЫКТЫГ ЧҮНҮ КЫЛЫП ТУРАРЫЛ?

Мен бодум хуумда чурттап чоруур кожуунумда, сумумда дарга-бошкаларның кижилерже, чонунче сагыш салып көрнүрү кандыгыл, ажыктыг чүнү кылып турарыл, байлак оран Тожунун чуртталгазының байдалы кандыг деңгелде турарыл деп хайгаарап көрүп келдим.

Бистин суму чагыргазына каш-даа кижиги ажилдаан. Чогум кымның ажилдап турганын чон боттары үндүрүп, үнелелди бээрлер чадавас. Амгы үеде чагырыкчы болуп, Амилат Хемчикпенович Таржаа ажилдап турар. Сумум чону хурал-суглаа болурга идепкейлик киржир улус. Сумуда ажил чок кижилер бар, тудуг ажылы шуут чорбайн турарындан бажыг чок эгбилелер хей, участок төлээзи ызырынмас чер. Социал адырның болгаш херэеженнер ажылы багай чоруттунуп турар. Арагага сундулуг херэежен чон-биле ажил, ажык чугаа, профилатиктиг ажилдар шоолуг-ла эвес, көзүлбес. Арагалаар чорук эвээжевейн турар, “алдарлыг адрес” диңмиревишаан. Интеллигенция дыка көскүлеңи-биле арагалап турар. Ылангыя башкылар кижизидикчи ат-алдарын бо-давайн арагалап турары хомуданчыг. Чеже-даа бижикчи бол-

зумза, сумунун чагырга черинде, школа-садиктерде, ол ышкаш бүгү кожуунда кандыг ажилдар кылдынып турарын билбес мен. Дарга-бошкаларны хурал-суглаанарга олуржуп көрейин, Тожунун амыдыралын солунга үндүрүп, бижип турар деп чугаалап чадап каан мен.

Тожунун чону боттарының “Тожу” деп телеканалдыг тургаш, үргүлчү сонуургал көөр турганнар. Ам ол телеканал хагдыган. Бо үеде Тывада болуушкуннарны чүгле солуннардан номчуп турарлар. Сумунун чону “Шын” солунну чагыдып ап, оон-на хамык медээлерни билип ап турар.

Тожунун чону тайга-сын аразында чурттап чоруур болгаш оон аң-меңеп, кат-чимисти чыып ап чурттап чоруурлар. Ынчалза-даа олар амыдырал бодап, кыш-соок, изиг чай-даа дивейн, амыр-дыш чок тайга-сын кезээш, олча-омактары дужаарга өртөөнүн чииги ырма сынчыг чорду. Тайга-сын кыры үнүп, олча-кежикти дилеп тывары кайы хире берге деп бодаар силер. Аңчыларның үнези ол хире кудулаан чоор бе? Тайга-сын кезип, амыдырал дээш кызып чоруур кижилерни кээргээр чордум, оларның ажылы үне чок болурга, мону чугулалап, үнелеп,

өртек-төлөвирин эмин эрттир чигетпес болза эки деп санаар мен. Ажы-төлүн чүгле каш-ла борбак пособие акшазы-биле азырап олурар иелер бисте хей.

Оон ыңай сагыжым аарып чоруур база бир айтырыгны бижип көрейин. Республиканың Чазак Тожу кожууннун чону чырыктыг болзун дээш сагыш салып, кывар-чаар чүүлдерни ол хирени, бо хирени чорудуп турар деп солун, сеткүүлдерден номчуп-ла турар бис. Ол хирезинде чырыкты орта бербейн турар. Харын бо чоокку айларда үзүктел чок берип-ле тур. Ынчалза-даа чырык өртзэн ол хире өстүрүп турда, чырык дээш төлөвир дөмей-ле боор чорду. Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Ам хүндүлүг депутаттарыныстың ажылын көрүп көрээлинер. Ий сумузуң тус чер хуралының депутаттарының кандыг ажил кылып, бүдүрүп турары көзүлбес. Соңгукчуларның депутатка күүседире-биле кирип турар чагыларынның бар-чогу база билдинмес.

Анаа-ла чылдар эрттирип, чылгы олурган кижилерин херээ-даа чок. Чоннун херээнге бердинген ак сеткилдиг кижилер ууртукчулар болур ужурлуг.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Ий сумузу.

Көдээде ажил берикчизи

ТӨРЕЛ БӨЛҮКТҮҢ БАШТЫҢЫ

Чөөн-Хемчиктин Бора-Хөлде С.С. Сат чер, мал ажылын шулуудай берген. Шээр малының бажы 1400 ажыг, мыйыстыг бодазы 100 шаа, саар инээнин бажы 30, чылгызы 120, азырал хаваны 20 оранчок ашкан. Ынча малды чаңгыс коданга тудары барык болдунмас. Ынчангаш ол төрелдерин, кады ажилдап болур кижилерни бодунче чоокшудуруп, “Бора-Хөл” көдээ ажил-агынын тургускан. Албан езузунун дылы-биле алырга, ажил берикчизи деңгелче көдүрүм.

Сергей Саттың мал-маганын чорууру тайылбырлаттыгыр. Ол өөредилгезин чамдык опчопкайлар дег ара кааптаан. Чадаана ортумах школазын доозуп тура, автомашина, трактор башкараар эрге-байдалды бодунга тургузуп алган. Ортумах эртеменнерин үндезиннери-биле кады тускай мергезилдин ийи шынзылгасын холга алган. Ынчангаш төрзөн сумузуңа эглип кээп, ада-иези, кожа-хелбээ чону-биле кады көдээ бүдүрүлгечи апарган. Эки ажил-даарга, билдингир, деткимчелиг. Бо талазы-биле дараазында

чижектер бадыткал. Сергей Сат ССРЭ-ниң Улус ажил-агынын чедишкениннерининг Бүгү-эвилел делгелгезинге каш-даа удаа четкилзэн. Ында көргүзүлгелер, рекорд тургускан мал-маган барык тоолзуу-биле элдептиг. Канчаарга-даа, агаар-бойдузу кадыг-дошкун Тывага, Бора-Хөлге тус черниң уксаазынын кедилин ол эндевээ.

Сагышка бодап алыры чийк, ону амыдыралга дөзевилээри — барык улуг туржуушкун. Уйгучыдын чок ажил-херектерин беримчези тургустунган. Хонаштурлаглар тудуу ажылгалче кир-

ген. Одар-белчири четчип турар. Тараа, картофель, мал чемнери белеткээр шөл-девискээр беримчелиг апарган. Чыл санында-ла чайгаар үнген 60 тонна сигенширбилди белеткээри чаңчылчаан.

Көдээ ажил-агы талазы-биле специалист кижиги бир дугаарында машина-техникалыг болуру билдингир. Баш удур саттынып, эрги техниканы септеп-селип алган болбайн аан. Төрел бөлүктүн баштыңы ажил берикчизи апарганы онза демдеглексенгич. Бодунун дунмаларын, оолдарын, оларның харылзажыр кижилерин ажилга ол белеткеп турар. Хары угда шупту ажил дораан кайын боттаны бээр ийик. Шиитпирлээр айтырыглар ам-даа баш ажыг. Көдээ ажил-агы барааннарын садары, хереглекчилер-биле баш удур харылзааларны тургузары хүннун ажык айтырыгы болу берген.

Дагба ХОВАЛЫП.

Өвүр кожуунда Торгалыгнын чурттаачылары бир колхоз кылдыр ажылдап турда, барык элээди назынныг кыс ук девискээрге мал эмчизи болуп чеде берген. Чаа-Хөлдүн Ак-Туругга ол сески классты дооскаш, Кызылда көдээ ажил-агый техникумунун ветеринария салбырынга өөренип кирер шылгалдаларын дужаап алган. Ол дээрге ам Өвүр кожуунда сураглыг Билчи Ховалыговна Натпит-тир. Ынча дээрим барымдаалыг. Өскөнтөрөөн чериниң соон улаштыр чаңгыс Торгалыг суурга чурттаан, ажылдаан, ол черде шуут турум ажил-ишчи кылдыр ижигип быжыккан. Канчаарга-даа, ылавылай-даа алырга, ында амгы салгалдарның баштыңы.

Элээди чылдарында-даа чыскаалдың бажынга ол чоруур. Дезевилей алырга, оюн-баштак чаңгыс чогаалчы Монгуш Өлчөй-оол ышкаш хөөктүрер болза, "барык корабль капитаны". Оон-биле сески класска кады өөрөнгөн мен. Баскетбол, волейбол ойнаарынга эптиг бидик дурт-сын-ныг, кашпагай, чииги хат-казыргы, артык-дудуу аажы-чаң-даа чок, спорт шөлүңге бо-ла көскүлөнөй кааптар Билчириңиң сактып алган мен. Дараазында классче шилчезен соонда бо чаңгысклассчымның барааны сураг барган. Тускай эртем чедип алыры-биле ооң айттаныпканын эскербезен болдум.

Ак-Туругга ынчан ортумак школа турган эвес, оолдар, кыстар сес класс соонда тоо бодарай бээр үе болгай. Он сес хар четпейн чыткаш, кандыг-даа ажилдың амданын шенеп, бот-тускайлаң денелче көдүрлүр шинек тургустунар. Черлер кезири, ужураалдарга сонургалдыглар чүгле Тыва эвес, чурттуң кайы-даа булуңнарынче ужуштарынга белеткел хевирлеттинер. Ылаңгыя ынчангы чеди чыл өөренир школа программасы — элээди назынныгларга шору дөгүмче. Чүге дээрге башкы коллективтин составы шыырак, колдуу кадыгы-быжыг эр башкылар, арга-сүмелиг орус, украин, орус дылдыг өске-даа нацияның төлээлери. Ак-Туруг суурмунун (ынча дээрим барымдаалыг) бир бөлүк хулиган оолдары күш-культура болгаш спорт башкызы аныяк оолче шала кезээ эттээри-биле халдап турганын көргөн мен.

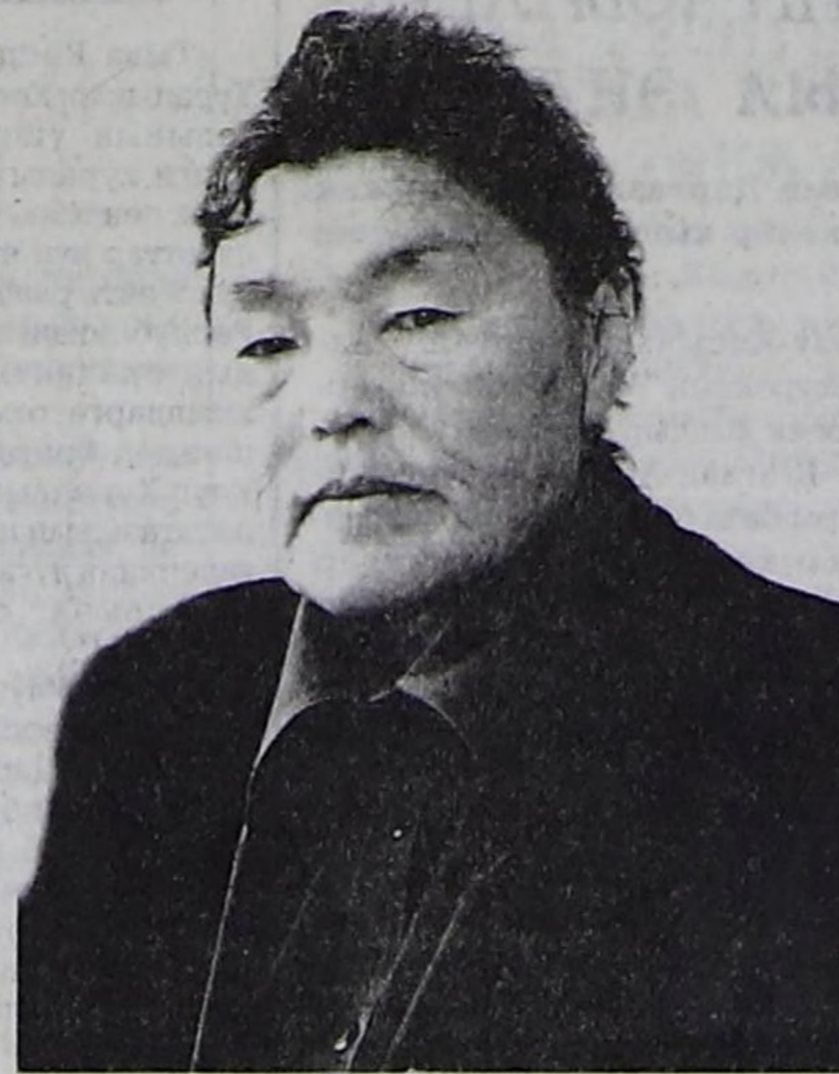
"Меңээ болушпаңар, оолдар" — дээш, ол багай бистерни элдепсиндири кайгадыпкан. Шошка ажыглаар дер-херекселдиг оолдарның шуптузун сөөгү ырбыска башкыбыс билдинмес аарышкылыг аргалар ажыглааш, удур хай деп соксаткан. Суурга кыс орус башкылар-биле таньжыксаан тенок оолдар болган. Оларны томаарткан. Интеллигенцияның төлээлери-биле "маадырлыг чорук" алызы барып, эл-холу-

биле уламчылаан ышкаш чүве.

Амыдыралдың агымы кайын хем-суг ышкаш болур ийик. Айдедири, хат-казыргызы-биле ол ылгалдыг. Чурттааш, хөйүнү көргөш-даа, амыдыралга кижиге пөгөр эвес. Эге чада билигилгичамдык кижилерниң деннели даг дег бедик, далай дег терең суг болгулаар. Кол башкы, ам меңээ кандыг-даа маргыш чок, улуг дуржулга. Аныяк-даа болза, "физрук" бо удаада мерген угаанын ынакшылдан шаанда тензэннерге көргүскенин бөгүн эскерип ор мен.

Башкыларның бирээзи тускай эртемни дарый чедип алырын чаңгысклассчымга сүмөлөөн чадавас. Чодураадан кара, чойгандан хөнү сынын элээди кыстың күзели-даа ындыг болду ыйнаан. Элээди назын ээзи дег элдептиг оолдар, кыстар кончуг ховар дээр. Ойтулааштааннар безин чүү дээр ийик: "Оолдан, оолдан оолдар чараш, он беш харлыг оолдар чараш, кыстан, кыстан кыстар чараш кызыл

дун тиелзэн кижиге ынчан бараан болур" дээн мерген сөстөрүни диптер болгаш чер-девискээрлерниң мерген угаанныглары ном-дептерлеринде артырган. Чогум сөс-домактарның аян-шинчизи аңгы-даа болза, оларның утка-шынары олче шиглээнин, чоо-шулаанын эскерип болур. Дөрт чыл дургузунда Билчири Ховалыговна кадыын экижидери-биле тускай сорулгалыг демисешкен. Дүжүп бериптериниң кырынга-даа тургулаан. Ынчалза-даа бодун тиелзэн, амыр-ка-

Үе болгаш үежилеривис

"ДАШ ОКТААН ЧЕРИНГЕ ЧЫДАР..."

чаактыг кыстар чараш". Ол дугайын ветеринардан ам айтырган ажыы чүү боор.

Эрткен сөөлгү он чыл эгезинде Билчири Натпиттин сураа тыптып келген. Көдээ амыдырал дугайында ооң чагаалары "Шын" солунга кезек-кезек келгилээр апарган. Оларның бир кажын мен солунга белеткеп үндүрдүм. Ында медээ-чар дамчыштыр республиканың кайы-даа булуңнарында байдалдың бир мөзүлөжин номчукчу билип ап турган боор. Мал эмчилеп, кол мал эмчилеп, ол-ла черге партком секретарылап, улаштыр совхоз директорлап, үе-шаг аайы-биле ажил-агыйны рыноктуң негелделеринче дүүштүр ижиктиреринге Билчири Ховалыговна идепкейлиг киржип келген, киржип турар, моон сонгаар-даа киржир.

"Шаг шаа-биле турар эвес". Амгы херекселдерге шымырынга мээ-медерелдин белен эвезинге ие, специалист болгаш организаакчы амьр-дыжын алзып турган болбайн аан. Экономиканың туружун быжыглаары-биле көдээ черге шилип алдынган хевир-майык сагышка кайын тааржыр ийик. Ол чорук кымга-даа сагыш чованчыг. Ажылынга сагышсырааш, ал-боттун кадыкшылын ышкынарынга суг келгилзэн. Бо байдалдың бергезин, харын-даа айыылдыын чурттап эрткеш, ам билип болур. "Ажы-херектерни түр сонгаарладыр, ол дугайын баштан уштур ужурун" Б.Х. Натпит бодунга берген.

"Бир эвес бодунну аяп, тилеп шыдаптар болзунза, чер-дээр, долгандыр хүрээлел сеңээ чагыртыр. Кым-даа, чүү-даа бо-

дыын база катап дедир эгидип алган.

Тиелелге "аарышкылыг" болбайн канчаар, Сарыг Шажының угаады-биле алырга, кандыг-даа байдалдар, кижиге өөредиг болгаш кичээндир. Аштырышкынын артында (уттурушкун чежемейниң-даа ажык-кижиге болза) аас-кежиктиг бүдүш-туруш, олча-кежик дуза чедирери-биле манап чыдар. Би-чи-ле чүгээртээрге, аарыг-аржык сегиир, сагыш-сеткил арыыр.

— Бир эвес эмчи турбаан болзумза, аарыг мени салбас турган — деп, Билчири Ховалыговна чугаалады.

Мен ол дугайын дыңнааш, дараазында хөнгө келгиледим. Чогум эмчилер езулук камгалал чогу-биле ылгалдыг, ылаңгыя ветеринарлар. Олар бир дугаарында ол-бо хамчыкка бажын ышкынар. Ыттар, диеспейлер, оон туржук күскелер секке таварышкаш, ында каракка көзүлбес бүрүлбаазын дириг шулбус микроорганизмдерниң хоралыг хамчыгыга алзывыттып болур. Малдың кандыг аарыгларын чок дээр.

Бир эвес бруцеллез эмин эрте бербезен болза, малдың бүгү чүзүнүнүң сүдүн аалдар бөгүнде-даа саап ижип оргай эртик. Ук аарыг Тывага нептереп турда, көдээниң чону бруцеллезту "хан аарыг" деп турган ышкаш. Ынчан элээди турдум. "Чүсте балыг чүс хонар, ханда балыг кады өлүр" дээнин малчынардан каш-даа дыңнаан мен. Тус черниң агаар-бойдузунга таарышпас уксаа дамчыштыр бруцеллез нептерезен кылдыр

мал эмчилери барык сымраныр чыгыы чугаалажырын малчын кижиниң төлү кайын уттур мен. Ыыткыр ол дугайын чарлаар болза, "эргиниң артышкыны" дирти бээрден олар сестир. Амыдырал-чуртталга ниитизи-биле экижизе-даа, чиктиг болгаш сүртенчиг болуушкуннар "чер кулактыг, чер карактыг".

Яшур (малдың халдавырлыг чараалаар аарыы) бир кончуг. Ооң сураа кожа күрүне Моолда бар. Бо талазы-биле медээ-чар кезек-кезектеп дыңналып турар. Сибирь ызазы база онза айыылдыг. Ветеринария эртемнериниң кандидаты И.Т. Кызыл-оолдун тайылбыры-биле алырга, малдың хенертен чаштап өлүр халдавырлыг аарыы. Кижиге ук аарыг база дүрген чыпшынар. Шак ындыг берге хүрээлелге удур хемчеглерни Билчири Натпит чорудуп турар.

Бижип турарым бо мал эмчизи шыырак. Аарыгларга удур демиселдин бүгү хевирлерин эчизинге чедир билер. "Сүмелдээр-дир мен" деп ооң чоокта солуннун килдизинге эккелген чагаазындан каш одуругларны кирикседим. "Малдың бар бажынга дүүштүр Торгалыг суурга бир ветеринар, бир ветсанитар албан негеттинер. Чурттакчылыг бо черниң малынын чизези тургустунган". Айтырарымга, ооң харылап турар хонаштурлаглары, олар-белчири хери-ле чорду. Ол девискээрни кезип шаг болган мен. Чер-черде он-он хонаш турлаглар, оларның аразы хери, төнмес-батпас талыгырлар. Суурлары — Ак-Чыраа, Чаа-Суур, Торгалыг.

"Үш сумуда хууда чоннун

ниити малы мынчаар чизелеттинген. Бода 1732, хой, өшкү 23114, чылгы мал 390. Хаван эвээш — 20, дагаа база — 13. Кижиге болгаш малга азырал ыт, диис ажык-дузаны чедирип турар. Ыт 452, диис 98". Мен бот-хууда, ыт, мый-ытты (диисти) учетка ветеринарның алганын онзалап сонургадым. Ветеринарның серемче-хыналдазы ол хире-дир. Херек болза мал эмчизи күске-күжүгөнниң-даа даңгы-хараазын тургузуптар арга-шинээлиг. Ынчангаш бо кижиге ала-чайгаар-ла хүндүлөй бээр.

Ветеринария кадрларын белеткээр, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле хемчеглерни бирги ээлчеглиг кылдыр Б.Х. Натпиттин көрүп турары күрүне ужу-дузалыг деп билип турар мен. "Чер болгаш мал ажылындан чайлаар харык-шинек республиканың кайы-даа булуңунда чок" — деп Билчири Ховалыговнаның демдегеп турары чүүлдүг. Чазак Даргазы, Чазак, Көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем яамызы болгаш Ветеринария департаментизиниң мурнунга оон тургускан айтырыглары ээлчег аайы-биле эртип турарынга мен чоргаарландым.

Мал эмчизиниң, ие кижиниң, удуртукчу бо ажил-ишчинин үүле-херектери бүдүп-ле турар болзунам. "Даш октаан черинге чыдар, кыс берген черинге чурттаар" деп улугер чугаа бурун шагдан ужукталган. Торгалыгдан солун, ажил-ишчи кижилерни хевирлеттингенге Билчири Ховалыговнаның үлүг-хуузу эвээш эвес деп билирим аргажок. Чоннун аас чогаалы-биле алырга, Чаа-Хөл кожуундан чер-черлерге чурттап бергеннерниң кыс хиндиктигери бир онзагай. Олар чүгле Тывада эвес, диптерде тарай берген.

Кижилер аразынга тургустуна бээр байдалдарны олар эл-холдуу, эш-коштуу-биле олча-ажыктыг, үре-түннелдиг болду-арынга үлүг кирип чоруур. Кырган-авамны-биле алырга, "Чаа-Хөл дээрге Чеди-Хөл, Сүт-Хөл эвес. Бо чер шаг-төөгүден хөлзээзинниг оран. Ооң эң экер-эстери херээжок уруглар. Эр кижилери камгалааш, херээ чок деп адаан чүве-дир ийин. Өнер деп мээң эжим чанчын кижиге боор". Ону тудуп алыр дээш манчы-кыдат айбыгчылары келгилзэн дээр. Ынчангы Хүндү ирей сулгар мынча дээр: "Херээжок кижилер-биле эр хиндиктиглер, бистиң езу-чурумувус-биле алырга, месилдешпес, оларны херекке-даа албас чаңчылыг бис. Тудар болза, боттарыңар-ла болгап көргөр, бис киришпес бис" дээш, тыва араганың доңу, аыш-чемниң дээжизи-биле оларны ыттан эрттирилзэн.

Аралчор ОКСУР.

КОРТУНЧУТ-ДУР

Өлүм, аарыг-аржык-биле кижиге кажан-даа ойнап болбас ужурулуг. Ол дээрге эрте-даа, орай-даа бол, кижиге бүрүзүнүң оюп шыдавазы баар оруу-ла болгай. Шаанда тыва кижилер чевег-хөөр черлерге кайы хамаанчок базар хамаанчок, ырактан ынаар салаазын безин айытпас чораан. Душ бооп айтыпкаш, кижиге салаазын аарты ызырып алыр чүве.

Ам кандыг-дыр... Кандыг ада-иениң канчаар кижизидип каан ажы-төлү чок болган кижилерниң мөңгө удаан ыдыктыг черин саза басып, чевег тураскаалдарын чуура шаап, үрегдеп турарыл? Чоокта чаа Кызыл хоорайның төп улуг хөөрүңге 70 ажыг маны даштан кылган чевег тураскаалдарын чуура шаап каан болган-дыр. Үүлгедикчилер туттурган, оларның 11-12 харлыг

элээдилер болганы дүвүрөңгидир. Чүге ынчанган силер деп айтырарга: "Ойнап турган бис" дээр. Бо ажы-төлүвүстү канчаар кижизидип турар апарганыбыс ол? Ажы-төлүвүс моон сонгаар бажыңнар чуура шаап-шаап, кижилер эттеп-эттеп: "Ойнап турган бис" дээр бе?

Чевег-хөөрде шимзэн чок, мөңгө удаан кижилер оларның чүзүн канчапкан, чүзүңгө шактыктаан? Чамдык өг-бүлелерниң ажы-төлүнүң аарышкы, кээргел

деп чүве билбес кылдыр кижизиттинип турары таан муңгаранчыг. Ыт-даа болза чүгле өске кижиге коданга кирип кээрге, эзере бээр, кижиге хөөкүй өске кижиге ону хомудадыптарга, аңаа хамаарыштыр багай үүлгедиг кыла кааптар болгай. Ам дээрге анаа кем чок улуг уйгузун удаан кижилерниң сөөлгү чыдар оран-савазын үрей бээр эмин эрттир-дир. Көөрге, дыңнаарга-ла ыт чок ышкаш, херек кырында ында чыдар кижилерниң хомудап-даа

чыдарын кым билер. Чүгле бичии оолдар эвес, чамдык улуг-даа кижилерниң чевег-хөөрлерни өш-биле үреп, азы чевег-тураскаалдарны оорлааш, өскелерге садып турган таварылгалары бар болгай. Черле ынчаш ындыгларга хамаарыштыр тускай кижизидилге ажылын күш-телдирип, теле-дамчыдылгаларга хөйге оларны ыяттыр көргүзөр болза эки-дир.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

Оруктарда байдал

ЧОЛААЧЫЛАР АРАГАЛАВЫШААН, УРУГЛАР ӨЛБÜШААН...

Сентябрь 16-да ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы — энергетика, транспорт, харылза болгаш орук ажыл-агыйының сайыды С. В. Никоновтуң даргалаашкыны-биле орук шимчээшкиниң айыыл чок чоруунуң талазы-биле республика комиссиязының ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Комиссия кежигүннери Тываның оруктарында тургустунуп келген байдалды бүгү талалыг чугаалажып, орук-транспорт озал-ондаан чавызадыр база профилактикалаар, шимчээшкиниң айыыл чокунуң деңгээлин бедидер талазы-биле бирги ээлчегниң хемчеглерин тодараткан.

Республика ИХЯ-зының ОШАЧКИ Эргелелиниң начальниги, милицияның полковниги Э.О.Хаажыктың дыңнатканы-биле алырга, оруктарда байдал нарын болуп артпышаан. Орук шимчээшкиниң хайгааралды чорудуп турар үеде ОШАЧКИ-ниң салбырларының ажылдакчылары чыл эгезинден тура Орук шимчээшкиниң дүрүмүнүң 23390 хажыдышкынын илереткен. Ооң-биле чергелештир автомобильди эзирик башкарып чораш туттурган чолаачыларның саны 7 хуу көвүдээн. Ук хажыдышкы дээш 2081 кижини туткан, 1378 материалды судче чоргускан, ыңчалзажок чүглө 27 чолаачы автотранспорт башкалар эргезин казыткан. Бо чылдың 8 айларының дургузунда 243 орук-транспорт озал-ондаа бүртүктеттинген, аңаа 60 кижилер өлгөн, 306 кижилер балыгланган. Бүртүктеттинген дөрт орук озал-ондааның бирээзи-ле эзирик чолаачының бурузу-биле болуп турар. Ооң кол нуруузу — 55 уузу — Кызыл хоорайга бүртүктеттинген. Кызыл, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Бии-Хем, Барыин-Хемчик, Өвүр болгаш Чаа-Хөл кожуннарда орук-транспорт озал-ондааның саны өскөн. Орук-транспорт озал-ондааның барык үштүң бири — 79-у чадаг кижилерниң бурузу-биле болган.

Республиканың оруктарында уругларның өлүр, бертиништин алыр чоруунуң өскөнү дүвүрелди болдуруп турар. 2003 чылдың эгезинден тура 58, ооң иштинде Кызыл хоорайга 35 уруглар киржилгелиг орук-транспорт озал-ондаа бүртүктеттинген, аңаа 8 уруг өлгөн база 55-и бертинген. Уруглар киржилгелиг орук-транспорт озал-ондааның саны

Кызыл, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыин-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожуннарда өскөн. Россияның оруктарында уругларның бертинер чоруунуң өзүлдүзүниң бир кол чылдагааны — бо айтырыгже улус өөредилге органнарының талазындан кичээнгейни суларатканы, орук шимчээшкиниң дүрүмнериниң болгаш кудумчуга алдынарының айыыл чок чоруунуң үндүзүнерин өөредиринге школа программасында тускайлаан шактарыны кызырганы болуп деп, ОШАЧКИ ажылдакчылары чугаалап турар.

Оруктарга, ылаңгыя Кызылдың кудумчуларында, озал-ондактың бедик болуп турарының кол чылдагаанында оруктарның техниктиг дерийшикини кошкач чорудуп турары хамааржыр. Ындыг бодал РФ-тиң ИХЯ-зының Тыва Республикада Күрүнениң тускайжыттыг монтаж-ажылгала бүдүрүлгезиниң салбырының директору В.А.Сермавинниң комиссия кежигүннериниң мурнунга чугаалаан чугаазында айыттыганы. Бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазын тус чер бюджетинден акшаландыраар көрдүнгөн турзажок, 1996 чылдан бээр акша-хөрөңгү барык кирбээн. Хоорай чагырганың чаа удуртулганың келгени-биле байдал эки талаже өскөрилген, ыңчалза-даа саң-хөө талазы-биле бергедээшкиннер хоорай чагыргазында ук бүдүрүлгениң хереглелдерин долузу-биле хандырыптар арганы бербейн турар. 2003 чылда үндүрүп берген акша-төгөрик чүглө чартык чылга чедишкен. Оон түннелинде хоорайга турган 22 светофорнуң чүглө 13-ү арткан, норма езугаар негеттинер

1970 орук демдээниң чүглө 800-ү бар. Акша-төгөриктиң чогу амгы үениң техниктиг дериглерин болгаш светофор объектилерин дерийринге, орук демдеглээринге материалдарны ажыглаар арганы бербейн турар. Эң берге байдал — республиканың кожуннарында. Тургустунуп келген байдалды болгаш оон ниити республика ужур-уткалыын өөренип көргөш, комиссия кежигүннери оруктарның техниктиг дерийшикини акшаландыраарының дугайында доктаалдын телевилелин ТР-ниң Чазак-га сайгарып көөрү-биле киире-

риниң дугайында шийтпири хулээп алганнар.

ТР-ниң хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы А. В. Кобец орук-транспорт озал-ондаа ниитизи-биле бүгү Россияда өскөниң демдеглээш, ИХЯ-ның, Онза байдал яамызының, орук албаннарының болгаш Кадык камгалал яамызының салбырларының аразында оперативтиг информация солчур чаңгыс аай диспетчер албанының системасын тургузары эргежок чугула деп чугаалаан.

Бо чылдың август 15-те тургустунган Айыыл-халаптар медициназының республика төвүнүң баштайгы базымнарының дугайында информацияны оон директору С. Б. Самдан кылган.

Орукка уругларның бертинер чоруун чавызадырының талазы-биле сонгаарлаттынмас хемчеглерни комиссия республиканың Чазакка саналдап кирген, оларны Чазактын чоокку хуралыга сайгарып чугаалажыр.
Юрий СУЧКОВ.

ОРУУ АК-ЛА БОЛЗУН!

Чолаачы кижиниң хары-салгазы улуг, ажылы дыка берге, чылдың кайы-даа үезинде дүмбей караңгы, өл-чаъс, чыккылама соок, изиг-халыын-даа дивейн, уруг оруктарга дөрт дугуй кырынга чоруур. Амгы үеде чоннун аргыжылгазын колдуунда-ла хууда чиик машиналарлыг кижилер хандырып турары дыка-ла эки апарган чүве бо.

Сүт-Хөл кожунда хөй чон чурттап турар. Ооң төвү Суг-Аксындан ынай-бээр чорук чоруурда көңгүс хала чок. Кандыг машинага чоруксаар сен, шилип тургаш, олуруптар, бо-ла. Өртек ыңдыг-ла кончуг аар эвэс, өйүнде деп болур. Суг-Аксы суурдан пассажирлер сөөртүп турар "УАЗ" маркалыг 6, "ГАЗЕЛЬ" - 3, база аңгы-аңгы маркаларлыг 25 машина бар. Оларның чолаачы-

лары Борис Доңгак, Борис Хапылак, Петр Сат, Артас Ховалыг, Пронеслав Монгуш, Никита Ооржак, Роберт Койгунай, Валерий Ондар, Сергей Ондар, Оюно-оол Куулар, Артем Күжүгет — олар чоннун кайнаар-даа баар чорук-херээн саат чокка хандырып турарлар. Бо аныяк чолаачылар боттарының аразындан Валерий Кертик-оол оглу Ондарны дарга кылдыр сонгуп алганнар. Валерий Кертик-оол оглу чолаачылары ээлчег езугаар чоруурун, корум-чурумун харылап турар. Ында ээлчег дыка шыңгы, өскээртен келген машиналар пассажирлер сөөртүрүп дээш аңаа чер ээлээри ыңдыг-ла амыр эвэс.

Устүнде адааным чолаачы оолдарны чон дузааргак, биче сеткилдиг деп мактап турар. Оон ынай бо коллектив дыка демниг,

берге, нарын чүүлдерни кадыктыр, бот-боттарыңа дузалажыр. Кудай-дой, өлүм-чидим, аарыг-аржык болган черлерге олар материалдыг дузаны бо-ла чедире бээрлер. Аржааннар, курорттаар дээн улусту-даа сөөртүп турарлар. "Коргунчуг көк далай ышкаш" тайга кырында чыдар Сүт-Хөлдү көөр дээн өске кожуннардан келген чонну база даштыкы аалчыларны чежени сөөртпээн дээр. Суг-Аксындан кайнаар-даа баар дээн пассажирлерни суурнуң кол кудумчузунда "Хемчик" садының чанынга келирге, чыскаалдыр шуужуп турупкан машиналар, эптиг-ээлдек, дузааргак чолаачылар манап турар. Чолаачыларның оруу ак бооп, буйяныг чоруу-ла чогузун.

Кара-Сал ООЛАК.

Ленин, 18 дыңнадып тур

75 КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИ ИСТЕП ТЫПКАН

Сентябрь 9-тан 15-ке чедир республикага 112 кем-херек үүлгедии демдеглэттинген. 75 кем-херек үүлгедии изиг изи-биле ажыттыганы. Кызыл хоорайга болган 41 кем-херек үүлгедииниң 28-и изиг дээрзие-биле тодараттыганы. Ниити үүлгеттинген херектериниң

иштинде 4 өлүрүүшкүн, кадыкка аар кемдээшкин чедирер чорук 14, күштеп-күчүлээшкин 4, оор херээ 26, орук шимчээшкиниң чурумун хажыткан 7 таварылга (оларның 3-ү өлүмнүг), 1 үптөкчи халдаашкын, 1 эрттир камгалангаш, аар кемдээшкин чедирген таварылгалар бар болган.

АРАГАЛААНЫҢ ҮРЖУУНДА

- Сентябрь 15-те Улуг-Хемниң кожун эмнелгезинге херээңче бижек-биле балыгланган, эзирик, 39 харлыг Радик Чүлдүм кирген дугайында медээ кожунуң милиция албаныга келген. Ону Арыг-Үзүү суурга бадылга чок кады чурттап турганы херээңче камгалангаш, балыглааны илерээн.

- Ол-ла хун Шагаан-Арыг хоорайга Альберт Бичиш 29 харлыг Мergen Шаравиниң иштинче балыгланган. Ол мынчаар болган. Улуг эзирик Альберт Бичиш Дружба кудумчузунда 22 дугаар бажының соңгазын бузуп, дүржоктанып турган. Эртип чыткан Мergen Шаравини ону соксадырын оралдашкан. Дүржок Альберт оон иштинче бижек-биле балыгланган. Мergenни кылган базымы бистин аравыста, ховар-даа болза, өске кижилерниң амыр-дыжы дээш айыылче бар чыдар, дидим, эки кижилерниң барын херечилеп турар. Хомуданчыг чүүл — ол өйде дыка хөй кижилер дүржок Альберттиң үүлгедиин дыка үр ырактан хайгаарап азы оюп эртип турган.

- Сентябрь 8-те Кызыл хоорайга билдинмес кижилер Юрий Файдыштың бажынының эжин үрөп киргеш, ооң "Ноутбук" аттыг компьютерин, принтерин оорлап алгаш барган. Оорларны тудар хемчеглер алдынып турар.

- Сентябрь 10-да 16 шак үезинде Чөөн-Хемчик кожунда Шеми сумузуңуң чоогунда Кудук деп черге 742AB 17PUC күрүнө номерлиг, 29 харлыг Роман Саттың башкарып чорааны ГАЗ-3307 машина аңдарылган. Түннелинде Хендергей чурттуг 21 харлыг О.М. Доңгак, 32 харлыг Р.Б. Сат ол-ла черге өлгөн.

Кожун эмнелгезинче яңы-бүрү кемдээшкиннерлиг Дарый Монгуш, Кара-Сал Чейнеш, Алик Куулар — оларны чедирген. Машинага шупту арагалап чораанын олар өчөөн.

- Сентябрь 11-де Кызыл хоорайда садыг-делгелге төвүнде №49 киоскиден 1,5 муң рубль өртектиг эр кижилер идикти оорлаан 23 харлыг Эртине Мандык-оол туттурган.

- Сентябрь 12-де Хову-Аксында чурттап олурар АЛИМАА САРЫГ-ООЛДУН бажының хундус Ак-Тал суурда чурттап турар, 24 харлыг Чимис Байрамиз эзирик кирип келгеш, 1 кг эътти ажык байдалга оорлаан.

- Сентябрь 13-те Кызыл кожунда Каа-Хем суурга кежээкиниң 21 шакта "Аленка" деп барныч чанынга "Москвич-412" автомашинаның чолаачызы 41-жир пассажири олуртуп алган. Элээн ырай бергенде, пассажирлер бижек-биле коргудуп тургаш, автомашинаны хунаап алган. Чолаачыны орукка дүжүрүп каапканнар. Чүзү-даа канчанмаан, анаа машинаны ипподром чоогундан тып алган.

- Сентябрь 15-те Кызыл хоорайда Подрощенская кудумчузунга №8 бажының соңгазын билдинмес кижилер адыргаш, аудиоманитофон болгаш херээң идик-хеп оорлап аппаратан. Кызыл хоорайны ИХЭ-зиниң истеп дилээри эргелелиниң ажылдакчылары каразыттырган Алексей Астафьевти туткан. Бо бүгү кем-херек үүлгедии кижилер колдуунда эзирик үүлгеткен бооп турар. Арагалаашкының үржуктары ыңдыг болган.

Виктория САРЫГ-ООЛ,
ИХЯ-ның парлалга албанының улуг инспектору.

ЧАА АЛБАН НЕМЕШКЕН

Эрткен хуннерде ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле яамызының сайыдының түр хулээлгезин күүседип турар полковник А.В.Кобец массалыг парлалга чепсектериниң ажылдакчылары-биле ужурашкан. Аңаа кол айтырыг РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң онза байдалдарны өйүнде илередип узуткаар, ол талазы-биле сагындырыг ажылын чорудар чаңгыс аай күрүнө системасын тургузарының дугайында Айтышыкының дугайында болган.

А.В.Кобец Россия Федерациязының Чазак үш ай дургузунда РФ-тиң Бойдус курлавыр яамызының хураделелинде турар РФ-тиң Биче хемчээлдиг суднолар күрүнө инспекциязын РФ-тиң Онза байдалдар яамызынче дамчыдып беришаан, РФ-тиң Биче суднолар талазы-биле күрүнө инспекциязының чаа байдалының дугайында доктаалды бадыткаар

ужурлуг. Амгы хуннерде ук Биче суднолар талазы-биле күрүнө инспекциязының ажыл-агыйы, сорулгалары-биле таныжар ажыл, саң-хөзүңүң, материал-техниктиг баазының талазы-биле айтырылгар сайгарылгазы кидин түлүк.

Тыва Республиканың Биче суднолар талазы-биле күрүнө инспекциязы (БСКИ) республика бюджетиниң эт-хөрөңгизинче хандырттынар. Ол талазы-биле ТР-ниң Чазак шупту чүүлдерни кылган Амгы үеде КСКИ-нин штадында 18 кижилер (1 суг адаанче шымныр специалист, ам-даа ийи кижини аңаа немей белеткээр), 3 катер-хеме, истеп дилээр бөлүктөр турар 4 пост Шагаан-Арыгга, Хадың, Чагытай хөлдөргө, Тожуга, Кызыл хоорайга турар. Эң кол башкарылга төвү ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар тазазы-биле яамызыга турар.

Нина БАХВАЛОВА.

Валентина Сайыновна Оюн 1977 чылда Красноярск хоорайның культура-чырыдышкын училищезин дооскаш, өскөтөрзөн Тес-Хем кожуунунун төвү Самагалдайга уругларның уран чүүл школазының хореография салбырын бир-ле дугаар ажыдып, күш-ажылчы намдарын эгелээн. Оон бээр-ле бичии уругларга тааржыр танцларны чогаадып, чон мурнунга көргүзүп, зона, республика чергелиг конкурстарга киржип, бирги черлерге үнүп, лауреат аттарны чедип ап келген.

Самагалдай суурнуң 230 чыл, Тес-Хем кожууннуң 80 чыл оюнга

нар болгаш оларның кадыннары каас-коя кылдыр кеттинген, мөнгүн чүсүктөрлиг, езулуг-ла ноянна болуп сценага көстүп кээр. Ылап-ла төөгүге арттырган "Амбын-Ноян" бо удаада, Самагалдайның 230 чыл оюнда база катап сценага ойнаар.

Валентина Сайыновна ажылдап келген үезинден бээр дыка хөй өөреникчилерни танцы-самга өөредип, бодунун мергежилин оларга дамчыдып берген.

Зульфья Сенги (уран чүүл школазында, Самагалдай), Чинара Сандып (уран чүүл школазының директору, Самагалдай), Айнеш Байыр-оол (Кызылдың педколледжте), Айна Сарыглар ("Ураанхай" ансамблинде), Чинчи Чүлдүм (уран чүүл школазында, Тожу) болгаш өскөлери даа хамаарыштырып болур.

Ол бодунун кол ажылындан аңгыда, хөй-ниити ажылдарының идепкейлиг киржикчизи. 1997

ие. "Угулзалар" ансамбльдин хоочуну болгаш хүндүлүг кежигүнү аттарның эдилекчизи. Амгы үеде ажы-төлүн өөредип алыры-биле Кызыл хоорайда чурттап чоруур Боду Кызыл кожууннун культура килдизинде тургустунган "Аян тудал" деп ансамбльдин балетмейстери болуп ажылдап турар. Уруг бүрүзү танцы-самга чаяттынмаан болур, оларны шуптузун эдип-чазап, чангыс аай өөредип алыры белең эвес.

ТАНЦЫ-САМНЫҢ ТАРАДЫКЧЫЗЫ

Ол 1984 чылдан эгелеп кожуунун төп Культура бажынында тургустунган "Угулзалар" аттыг танцы ансамблиниң удуртукчузу болуп ажылдап эгелээн. Бичии чаштарга янзы-бүрү танцларны дамчыткан. Чижээлээрге, "Ой-ля-ля", "Ойнаар-кыс", "Бора-Шээлей", "Угулзалар" аттыг танцы ансамблиниң киржикчилеринге Валентина Сайыновна хөйүнү танцларынга хамааржыр "Тыва оолга", "Челээш", "Тачанка", "Смуглянка", "Катюша" база хөй-хөй моол, коряк, шеригжиткен танцларны өөреткен.

Тес-Хемни танцы-сам ораны дээр болгай. "Угулзалар" аттыг танцы ансамблиниң тургустунганындан бээр 25 чыл болган оюнга тураскааткан республика чергелиг тыва танцлар көрүлдези 1997 чылда Тес-Хем кожуунга болуп эрткен. Аңаа бирги черни "Угулзалар" аттыг танцы

ансамбли чаалап алып аас-кежиктиг болган.

Валентина Сайыновнаның бурунгу Тываның төвүнге тураскаадып тургусканы "Амбын-Ноян" деп хөйүнү танцызы лауреат атка төлөптүг болган. Бо танцыны көрүп олурарга, ноян-

Оларның аразындан дыка хөй кижилер танцы-сам-биле холбашкан ажылдап чоруурлар. Оларга Чойгана Аракчаа (уран чүүл школазында, Самагалдай), Айна Оюн (№2 школада, Самагалдай), Эльвира Шалык (уран чүүл школазында, О-Шынаа),

чылда соңгулдаларга идепкейлиг киришкени дээш ТР-ниң Президентинин өөрүп четтиришкенин чаалап алган. Ажы-төлүн эки кижизидип чорууру дээш №9 школаның удуртулганының мурнундан хүндүлүг бижиктер, дипломнарны эдилеп чоруур

Ынчангаш Валентина Сайыновна Оюн белең эвес мергежилдин езулуг тарадыкчызы болуп ажылдап чоруурунга өөрүвес аргажок.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ЧУРУКТАРДА: "Угулзалар" ансамблиниң киржикчилери. (1997 ч.)

ХООЙЛУ-ДҮРҮМНҮҢ КАМГАЛАЛЫНДА

Тываның база бир кайгамчык кызы, күш-ажылдың хоочуну Долгар Ондаровна Оюн-Барган — хөй чылдар дургузунда ажылдаан, арга-дуржулгалыг юрист. Ол эрге-хоойлу ажылының чажыттарын ыяк билир, негелделиг удуртукчу чорду. Мергежилинге кончуг ынак, ажылын амыдырал-биле холбап билирин бодум билген мен.

Тывага ынчан херээжен шииткекчи чок турда, Долгар Ондаровна 1954 чылда Сүт-Хөл кожуунга ажылдап эгелээн. 1964 чылдан 1990 чылга чедир Тес-Хем кожуунга суд даргалаан. Ооң ажылдап турган үезинде бо кожуунга эрге-хоойлу айтырыгларын пропагандалаар, өөредир талазы-биле ажыл диңмиттиг чоруп турган. Улус төлээлеринин, эш хуузунун, комсомол активинин школаларын организаастап, аныяктарны, чонну олче

хаара тудуп чораан. Суд баазына янзы-бүрү салбырларлыг Улусчу университетти тургускан турду. Ада-иелер суд төлээлери болуп чоруп тургаш, ажылдың уг-шин билип апкаш, оолдар, кыстарын эрге-хоойлу ажылдакчылары кылдыр өөредип алганнар. Оларга Любовь Дамдын, Виталий Уванай, Байыр Кочага, Олег Омзаар, бодунун оглу, кенни дээш адаар болза, санап четпес. Өөреткен салгалдарына Долгар Ондаровна ам чоргаарланып чоруур. Ооң өөреткен юристери Кызыл хоорай судунда, Дээди судта, кожууннарда судьялар, прокурорлар, болчукчулар болуп ажылдап чоруурлар. Бодунун оолдары Андрей, Александр, Владимир авазының соон салгап, судьялар болганнар. Огунун уруу база эрге-хоойлу ажылдакчызы болганын демдеглес

аргажок. Езулуг эрге-хоойлу ажылдакчылары ооң өг-бүлөзунден үнген.

Тываның кол үндезин Хоойлузу — Конституцияның баштайгы төлөвилелин тургузарына эксперт болуп, ийги эдилгелиг Конституцияны хүлээп алырына консультант болуп киришкен. Бо бүгү херээжен чонун ниитилелге туружу Чазак деңгелинде чоруп турарының бадыткалы-дыр.

Тес-Хем кожуунга ажылдап чораан үезинде Долгар Ондаровна республиканың, кожууннун, суурнуң хөй-ниити амыдыралындан черле чыда калбас, шеф, субботник болган черлерге киришкен, кижилерниң хөй-аъдын көдүрүлдүр хөглүг-баштак чаңы-биле сорунзалаптар чаңыг кижжи. Ол бот-тывынгыр уран чүлдүн идепкейлиг киржикчизи. Бо эртип турар 2003 чылда Үстүү-Хүрээге дириг хөгжүм байырлалына база киришкен. "Бо дээр-ге кончуг эки эгелээшкени, чонун, ылаңгыя аныяк кижилериниң, сагыш-сеткилин, хөөнүн хөгжүм чымчадып, чуртунга, чонунга чоргааралын көдүрүп турар-дыр. Ол дээш бүгү иелер, кырган-авалар, энелер ону эгелеп каан Игорь Түлүшке мөгөөр жүрүлүг бис" — деп, Долгар Ондаровна чугаалап турар. Ол боду ада-өгбелеривистиң ойнап чораан

бурунгу хөгжүмү — хомуска аажок ойнаар кижжи. 1991 чылдың июнь айда Якутия-Сахага бүгү делегейниң хомус симпозиумунга лауреат атты чаалап алган. "Чер-черде улустарның хомус ойнаар аяны бистен ылгалдыг. Тыва хомус — кижиниң сеткил-сагыжын ажыдар дириг эртине. Якут хомус аң-мең, куш өттүнер — бойдус хөөннүг" — деп, ол чугаалаар. 1994 чылда, делегейниң өг-бүлө чылында, "Иениң онзагай чаражы" деп республика конкурсузунга Долгар Ондаровна киришкеш, "Кызыл кожууннун хүндүлүг энези" деп атка төлөптүг болган.

Долгар Ондаровнаның чогаадыкчы талазын чугаалавас аргажок. Ол бодунун төрөл бөлүк аймааның төөгүзүн сески чадага чедир шинчилеп, тургузуп алган. Оларның эрткен оруун, ажылын, чуртталгазын бижип турар. Салгалдарына кончуг-ла эки эрткен үени арттырар кижидир. Ону коптарып тывары ындыг-ла белең эвес ажыл болгай. Езулуг-ла чогаадыкчы, мерген угааныг, төлөптүг ие. Ооң удуур-чыдар чери бир онзагай кижжи болду. Чүүл-бүрү массажерларлыг, шарлан ыяжындан кылган, эдирээлеп кожуп каан, кертиктерлиг ыяш матрац, бажынын адаанда чечек хевирлиг каастап каан, ыяштан кылган сыртыктыг. Массажерлары буга-хондрозка, карак, арын, хол, бутка аңгы-аңгы хевирлерлиг, кылыры нарын-берге херекселдер болду.

Долгар Ондаровна дааранып, иженип турда, магалыг-ла. Шупту оолдарының өг-бүлелеринге буяныг изин арттырар дээш даарап алган хөй кежи чоорганнар, хураган кежи тоннар, шыва тоннар, буян-кежик хаптары, оолдарының уругла-

рынга бээр дээш каастап даараан хаптарда кандыг-даа малдың кажыктары дээш, чүнү чок дээр! "Бо бүгүнү Эрзин-Тестин чонундан билип, өөренип алган мен" — деп, ол чугаалап олурду.

Долгар Ондаровна ажылынга негелделиг, шыңгыы удуртукчу чораан. Назы четпестер херзэн көөрдө, башкылар, эмчилерни эвилелдеп алып. Өскүс-чавыс, амыдыралы чединмес, арагалаар өг-бүлелерин ажы-төлү хайгаарал чок тояп чорааш, кем-херекти үүлгедип алып. Оларны шенелдеге шииткеш, чоок дөргүл-төрелинге, херээженнер активиниң хайгааралына быжыглап каар, хуусаазы эрткижеге ол херекти суд боду хыналдага алган турар. Чайгы үеде өскүс уругларны малчыннарга дузалажыры-биле быжыглап каар турган. Шенелде алган өөреникчилерни башкылар, эмчилерге дагып каарга, олар школаны доостургаш, кандыг-бир өөредилге черинче өөредип кирип, амыдыралчы орукче углап-баштап каар турган.

Долгар Ондаровна — "ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы". "Күш-ажылчы шылгарал дээш" деп хөрөк демдектериниң эдилекчизи, күш-ажылдын хоочуну, "Ада-чурттун дайынынга тиелдеге дээш" хөй-хөй юбилейлиг медальдарның, РСФСР-ниң, ТАССР-ниң Дээди Советтериниң, билиг ниитилелинин, партия, комсомол райкомнарының, Улус өөредилге яамызының хүндүлүг бижиктери дээш ооң шаандалдары эки ажылы бадыткап чоруур.

Делгермаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: Д.О. Оюн-Барган эрге-хоойлу айтырыгларын улус төлээлери-биле дугуржуп олур. (1989 ч.)

«Тыва боостаа ырызы»

деп ном болгаш эртемниг ужурлар айтырыглары

База катап хөөмей дугайында

«Хөөмей уран чүүлүнүн талазы-биле IV Делегей симпозиумунун болгаш Тыванын композиторлар съездинин бүдүүзүндө¹, ол болушкуннарга белет-сел ажилдарының кудуруу кылдыр З.Кыргыстың «Тыва боостаа ырызы»² деп номун көөргөдип ыдыктаан байырлал (презентация) эрткен. Номнун авторунун Тыва Республиканың Чазанын чанында ЮНЕСКО-нун ажил-херезинин талазы-биле комитеттин даргазы, культура, эртем база өөредилге куратору, «Хөөмей» деп делегей чергелиг төптүн директору деп сурлуг ат-шолалары ол байырлалды ТР-нин Культура база националдар херектеринин талазы-биле ямынын чорутканының бир чылдагааны болган хире. Презентация диниң ахтыгы бедик денелге эрткен дижилер. Ынчан үе база онза таарымчалык болган, чүге дээрже республикага ол хүннерде Россиянын культурлуг төптеринден болгаш даштыкы чурттардан хүндүлүг аалчылар элбек турган.

Тывага чаа үнген номну ыдыктаары деп *чаңчыл* эрткен чүс чылдың 60 чылдарында ТДЛТЭШИ-ге эгелзэн дээрзин демдеглезе чогуур. Оон бээр презентация деп байырлал тыва культураның база бир чаа *чаңчылы болу берген*. Ону *деткирик* кончук чугула, чүге дээрже тывалар бурун шагдан бээр «Хопчу кара» (азы сары) судурлар кижиниң салым-чолунун айтыкчызы деп тоолдап чорааннар.

Дагыткан «Тыва боостаа ырызы» деп дептерде Хөөмей уран чүүлүнүн дугайында чугаа чоруп турар. Бо ном номчукчуларга дыка хөй болгаш чаа барымдааларны, хөөмей талазы-биле хайгааралдар, шинчилел ажилдары кылып чораан Е.К.Яковлев, А.В.Анокин, Г.Е.Грум-Гржимайло, Е.В.Гиппиус, А.Н.Аксенов олар дугайында база кайгамчыктыг тыва хөөмейжилериниң салым-чаяанының онзагайларының дугайында медээлерни бээр. Ында «Капсырлыга» деп эгелиг улуг кезекте хөөмейжилерин ажыглап турары аялгаларның нота-биле бижимели кирген. Оларны бедик үнелээш-ле боор, «Тыва боостаа ырызы» деп номга эки үнелелди уран чүүл эртемниң доктору Н.А.Соломонова, олла эртемниң кандидаты М.А.Енгатова, профессор, төөгү эртемнериниң доктору С.И.Вайнштейн бергеннер. Номну профессор, уран чүүл эртемниң доктору И.В.Мацеевский редакторлаан.

«Тыва боостаа ырызы» деп ном кылаң, тас кылдыр каастаттынган болгаш сегирип алыксанчыг. База бо ном ажыглаптынган номнар даңзызындан, архив материалдарындан, эртемденнерниң, хөөмейжилерниң чуруктарындан бүткен. Дагылганың бир хүндүлүг киржикчизи Рос-

сиянын Композиторлар эвилелиниң даргазы В.И.Казенин дараазында хүнде эрткен З.К.Казанцеваның «А.Б.Чыргал-оол: амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы» деп номнун презентациязынга «Тыва боостаа ырызы» деп дептерни делегей ужур-дузалыг дээн. Ол үнелел номнун даштынын каазынга алыскан хөөндөн үнген боор, чүге дээрже «Тыва боостаа ырызы» ынчан таравайн-даа турган чүве. З.К.Казанцеваның адааны-выс ному езулуг-ла профессионал езу-биле эскит чок кылдынганын маңаа демдеглел кагза чогуур.

Аянзырак аалчыларның база авторнун чамдык чоок кижилериниң хөлүн эрттир мактаашкынынга көөрдү, хөөмей уран чүүлүнүн езулуг, сарыылдыг үнелекчилери «Тыва боостаа ырызы» деп номну хөөнзүргей хүлээп алганнар. Оон чылдагааннары элзэн арбын. Оларның аразындан эртемде доктааы берген чаңчылдарны, ужурларны авторнун чиге сагывааны, кыдылар көргени кол черни ээлеп турар. Оон барымдааларында доктап көрээлинер.

Үстүнде адаанывыс номда автор «хөрөктээр» деп сөстү шын эвес билген болгаш аңаа ыры термини деп утка кириген. Тывалар төрзөн дылын тергийн эки билер болгай. Хөрөктээр дээрже чурум-сагылга үрзэн уругларны, чамдыкта улугларны-даа кончурунун, чемелээриниң бир хевир-дир. Оон ырга бичии-даа хамаарылгазы чок. Тыва дыл эртемденери В.Дальдың, Д.Ушаковтун, А.Пальмбахтын, В.Наделяевтин, А.Кунаа-Кунааның, Ш.Саттын өөрлери, өөреникчилери ийи дылдыг орфографтыг, этимологтуг, тайылбырлыг словарьлар тургузуп тура, «хөрөктээр» деп сөстү ханы сайгаргаш, оон ыры азы хөөмей уран чүүлдеринге дорт хамаарылгазы чок деп көргенин билер бис. З.Кыргыс ол сөстү чаа утказын *тыпкан*, ынчангаш «хөрөкте» дээрже хөрөк-биле ырлаары, дорт чугаалаарга, «хөрөккө даянып ырлаары-дыр» дээн (номнун 7-ги арнында). Дылды орта билбес кижиниң чованчыг байдалга кире бээр чүве ийин.

Оозун 2003 чылдың август 5-те «Тувинская правда» солунга үнген «Хөөмей»: түннелдер болгаш айтырыглар» деп чүүлүнде З.Кыргыс кончук ажыдышыкынын дээн. Оон уламындан мынча деп бижээн: «Хевир ады болур «хөөмей» деп сөстүн оронунга, мээң билirim езу-гаар, чиге база каттыштырар уткалыг *хөрөктээр* деп атты, боостаа ырызының бүгү стильдерин күүседип тура, үннер үндүрүп алырын тускайлаң талаларын, тыва күүседикчилерниң ол терминни ажыглап келгениниң практиказын барымдаалааш, хөрөктээр деп ат саналдап

тур мен» (ар. 6). Бо үзүндү утка чок черлер хөйдүр деп кичээңгейлиг номчукчу эскерип каар. Чүңү-даа мурнай «хөрөктээр» деп сөстү термин дээн-дир. Дыл эртемниң езугаар терминдер дээрже үр үениң дургузунда чонун ажыглап келгени азы күрүнениң Чазаның тургусканы терминдер бадылаар комиссиязының бадыткааны тускай сөстер болур. З.Кыргыстың «терминин» чон-даа ырга хамаарыштыр ажыглап чорбаан, терминком-даа бадылаваан! А хөөмей уран чүүлү деп термин талазы-биле Тывага санал-онал солчушкуну үр үеде улам чылаан болгаш «хөөмей» деп термин доктааган-на болгай. Оон соонда делегей чергелиг Хөөмей төвү деп организация тургустунган.

Бодунун «Хөөмей»: түннелдер болгаш айтырыглар» деп чүүлүнде З.Кыргыс «...Мээң номумда кайда-даа «хөөмей» деп сөстү ажыгладан үндүрер дивзэн чүве» деп бижээн (*ТП*, 2003 ч., август 5).

Хөрөк кырында «хөрөктээрниң бүгү хевирлери», «хөрөктээрниң, стилдерин», «хөрөктээр деп боостаа ырызы», «хөрөктээрниң ажыглаптынары», «хөрөктээрниң үн тывылдырар чөлөңиштери», «хөрөктээр школалары», «хөрөктээр технологиязы», «хөрөктээрниң аргалары», «хөрөктээр деп ыры», «хөрөктээр чыып бижири», «хөрөктээрже П.С.Островских кичээңгей салган», «Е.К.Яковлев тываларда хөрөктээр барын айыткан» (ар. 11) деп сөстер каттыжышкыннары болгаш домактар «Тыва боостаа ырызы» деп номну иштээ. Ону канчаар билерил? «Хөрөктээр» деп сөс «хөөмей» деп сөстү ала-чайгаар-ла солуй бергендир, ажыгладан үндүр кызылкан деп билер апаар.

Сайгарып турар номувуста автор «хөрөкте» деп сөске «хөрөктеп ырлаары» (дорт сөглээрге, «хөрөккө даянып ырлаары») деп бижип каан. Өршээ авыра! Чартык чүс чыл чыгызы чонун-биле харылзажып, оон уран сөзүн чыып, номнар кылдыр үндүрүп, эртем езугаар шинчилеп келдим. Кайы-даа кожунда *ырла дээрде хөрөкте*, ырлаар дээрде хөрөктээр азы хөрөк-биле ырлаар дишпес чүве ийин.

«Хөрөктээр» деп термининиң кайыын үнгенинге хамаарыштыр чугаалап тура, З.Кыргыс «күүседикчилерниң ажыглап келген практиказындан үндүм» дээш, улусчу хөөмейжи Ф.Таунун 75 харлаанынга тураскааткан семинарның адыны адына адааны кирижикчилерин сагынган. Ол семинарга Федор Тау, компо-

зитор Кара-Кат Ооржак хөөмейниң, улусчу хөгжүм херекселдериниң теориязын база практиказын кылырының аргаларын башкылап чоруур, боду база хөөмейжи Л.Салчак, тергийн хөөмейжи, уран чүүл школазының башкызы, Тываның улустун хөөмейжизи Конгар-оол Ондар олар киришпээн бе? Оларның сүмезин дыңнаваан, эртемге ам-даа сиңниги кирбээн кижилерниң бодалдарынга үндезилеттинип бижиттинген болза, хөөмей дугайында ажыл эртемден деннели четпээн болгай аан.

«Хөрөктээр» деп сөстү бүдүн уран чүүлүн ады кылдыр ажыглаар деп *чаа идеяга* улуг эртемден, профессор, төөгү эртемнериниң доктору, тыва уран чүүлүн шинчээчизи С.И.Вайнштейнниң бир-ле чылдагааны-биле алзыпканы хоумандыг. Тываның улуг эртемниг шинчээчизи деп ону делегей билер-ле болгай. Оон сөзү аар дензилик, бүзүренчиг, дыңнак-санчыг. «Тыва боостаа ырызы» деп ном оон чагай адын чударадыр эвеспе. Адап турарывыс номда «Кирипте сөс орнунга» деп чүүлүнде С.Вайнштейн мынчаар бижээн: З.Кыргыс «чаа, чиге уткалыг «хөрөктээр» деп терминни эртемче кирип турар» дивышаан, «хөрөктээрниң күүседикчилери» деп ажыглай берген. Дыл билбес деп чүве мындыг чазыгларга чедирер боор чүве-дир ийин. З.Кыргыстың тыва дылды кошкек билири, оон далаш кылган түннелдери, бодун өрү көрдүнери, өскелерин саналдарын хөрөккө албазы эки кижилерин адын баксырадырынга чедирген-дир ийин.

Хөөмей уран чүүлүнүн хөөмей деп терминин дугайында шыырак-ла ажылдар бижиттингилээн болдур ийин: хөй авторларның «Хөөмейниң аялгалары», доктор Б.И.Татаринцевтиң «Тыва боостаа ырызы. Тывылганының айтырыглары», Л.Б.Дмитриев, Б.П.Чернов, В.Т.Маслов оларның «Тыва дуэттиң» азы кижини боостаазының аэродинамиктиг сыгыт механизмни «тывылдырар шынары» дээш, оон-даа өске. Оларның кол утказы болза хөөмей уран чүүлүнүн кол «чепсээ», үннер тывылдырар органы хөөмей азы боостаа борбаа, орус дылда кадык бооп чоруур. Оларның-биле маргыжар арга чок, чүге дээрже адаанывыс авторлар езулуг эртемденнер-дир. Боттарының кылган *түннелдерин олар* эртемниң дээди чедишкени болур *рентгени ажыглап тургаш* база профессорлар — отоларинголог Е.Н.Малютинниң, акустик С.Н.Ржев-

киниң, анатом М.С.Грачевтун, психолог Н.И.Жинкинниң болгаш өске-даа, шыңгы эртемденнерниң ажылдарында даягаш кылганнар. Ол эртем ажылдарын «Тыва боостаа ырызы» деп номда адаван-даа. Чүге дээрже оларның шинчилелге даянган бодалдары З.Кыргыстың үндезин чок бодалчыгаштарынга удур болган хире.

Ынчангаш үстүнде чугааны түндевишаан, онза-лап демдеглезе чогуур бодал болза, номнун авторунун «хөрөктээр» деп сөстү соора ажыглаан-нындан, аңаа канча-даа чыпшынымас утка кириер дээн оралдажышкынын-дан «Тыва боостаа ырызы» деп номну уран чүүл школаларынга, училищелеринге, өске-даа өөредилге черлеринге ажыглаар арга чок бооп турар.

Сайгарып турарывыс номда барымдаалыг болгаш стильдиг частырыгларының хөйүн демдеглээр апаар. Чижээ: тыва ыры болгаш хөгжүм уран чүүлдериниң дугайында эртемниң үндезилекчилери: А.В.Анохинниң база А.Н.Аксеновтуң дугайында профессор Е.В.Гиппиустун «Редакторнун эге сөзү» деп, А.Н.Аксеновтуң «Тыва улустун музыказы» аттыг номунда парлаттынган монографиязындан алган материалдарны З.Кыргыс бодуну кылдыр берген, өскээр сөглээрге, оларны профессор Гиппиус дилеп тургаш тыпкан, чыгган дивээш. Бо дээрже эртемде, чогаадылгада өске улустун интеллектуалдыг өнчүзүн ыяп-ла айтыр деп негелдени үрээни ол-дур. База номда адаанывыс эртемденнерниң фото-чуруктарын «Тыва улустун музыказы» деп номдан алганын айытпаан. Номну шын каастаары, кылыры база-ла эртемниг этиканың негелдизи болур дээрзин авторга бижип тура, аны чыгындары артык эвес.

Адап турарывыс номда база бир чаржынчыг чорук — З.Кыргыстың бодунун башкызы Е.В.Гиппиустун материалдарын айтылга чок ажыглаандыр. Профессор Е.В.Гиппиус эртемниң ужур-утказын билбей чораан З.Кыргысты баштап каанын дыка хөй музыка шинчээчилери база өске-даа тускай эртемниглер билер-ле болгай. Оон эртемниг тывыштарын бүдүү, карак ажыттап ажыглаарга ыянчыг-дыр.

А.В.Анохинге болгаш Н.А.Аксеновка «Тыва боостаа ырызы» деп номда тыва музыка уран чүүлүнүн дугайында эртемниң үндезилекчилери деп үнелел-даа бербээн-дир. Оон чылда-

гааны билдингир.

Номнун ады база-ла чиктиг: «Боостаа ырызы». Боостаадан аңгыда кижини чүзү-биле ырлаар ирги?

«Тыва боостаа ырызы» деп номнун «Капсырылга» кезээңге хамаарыштыр хөйүн чугаалап болур. Ында соора очулдурган, шын эвес парлаттынган, тайылбыр бербээн одуруглалар хөй. Чижээ: «Бора адым» деп ыры дорт-ла орус аас чогаалының овуру хевирлиг «Сивка-бурка» деп сөстери-биле очулдурган. Инек алзыры деп улустун езузунда «хөг-хоөг» деп сөстери «хог-хог» кылдыр парлаан. «Кудаларым амыр-амыр» деп ырының «баарларым» дээн сөзүн «ба - (ор) -ларым кылдыр парлаткан, «Улуг-Хемим» (№52) деп ырының сөзү кылдыр «Межегейимниң» купледин кириген.

Чиң сөөртүкчүлериниң ырызы «Бээжин» деп өөрлөш моол кожамыктарны З.Кыргыс тыва ырлар дээн. Кысказы-биле чугаалаарга, «Тыва боостаа ырызында» билдинмес, удур-дедир уткалыг, хынаттынмаан, эттинмээн одуруглалар хөй. Олар ук номну далаш-биле, буу-хаа бижээн деп херечилеп турар.

Номнун «Литература даңзызы» деп кезээнде хөөмей уран чүүлүнүн онзагайларының дугайында элзэн хөй солун эртем ажылдары киригинмээн.

«Тыва боостаа ырызы» долу эвес сайгарылыгында доозуп тура, дараанында бодалдарны дагынап демдеглезе чогуур. Бирээде, монографияда бүзүренчиг хайгааралдар, шын бодалдар, ажыктыг материалдар хөй. **Ийде**, номда янзы-бүрү четпестер арбын. Оларның эң-не харааданчы «хөрөктээр» деп сөске чаа утка киригеш, оон-биле хөөмей уран чүүлүн адаарын З.Кыргыстың сүмелеп турары болур. Ону эртемниг ажыдышыкын кылдыр санап турары чаржынчыг. **Үште**, авторнун бодун тогдунар сеткилин хайы-биле номда эртемниг этиканың негелделерин сагываан дизе, частырыг болбас.

Бо бижимелди доозуп тура, «Тыва боостаа ырызы» номну өөредилге, кижизилде ажыл-херезенге ажыглаарынга тааржыр кылдыр эде кылыры (редакторлары) негеттинип турарын демдеглезе чогуур-дур.

Доржу Сеңгилович КУУЛАР, профессор, филология эртемнериниң доктору.

¹ 2003 чылдың, июль 25-те.

² «Боостаа ырызы» деп ат кончук-ла аян чок термин-дир ийин. Тыва дылдың ханы уткаларын база чугаазының аянынын орта билбес кижилер бо атты ажыглап турар.

Кызылдың сентябрь 20-де эртер Хоорай хүнүнгө тураскааткан байырлыг хемчеглери

12.00. **Карнавал** – хоорайның школаларының, чогаадыкчы коллективтериниң, бүдүрүлгө черлериниң болгаш организацияларының байырлыг чыскаалы.

Эрттирер чери: дыштанылга парыгындан 20 дугаар садыгга чедир.

Эрги автомашиналарның «Авто-ретро» чыскаал-мөөрейи.

Эрттирер чери: дыштанылга парыгындан 20 дугаар садыгга четкеш, Кочетов кудумчулааш, хөгжүм-шии театрының чанынга чыскаалыр.

11.00. «Мээң ынак хоорайым», «Мээң ынак бажыңым», «Мээң ынак кудумчум», «Найыралдың боодал чечээ» деп **фото-делгелгелер**.

Эрттирер чери: Арат шөлү.

13.00. Хоорайның бот-тывынгыр чогаадыкчы коллективтериниң болгаш уран чүүл мастерлериниң улуг **байырлыг концерти** (оюннар, янзы-бүрү мөөрейлер).

Эрттирер чери: Арат шөлү.

9.00. **Садыг болгаш ниитиниң чемненитге черлериниң** аразынга чонга ачы-дуза чедирериниң талазы-биле мөөрей.

Эрттирер чери: Тыва эки турачылар кудумчузу.

17.00. **Москваның эстрада артистериниң концерти** Киржикчилери: Илона Броневицкая, Станислав Пьеха, Анатолий Неметов, Пелагея, Данил болгаш Кирилл Калуцкихтер, «Экспо» бөлүү.

Эрттирер чери: хөгжүм-шии театры.

17.00.-22.00. Хоорайның анык эстрада артистериниң киржилге-биле «Мээң ынак Кызылым» деп **дискотека**.

Эрттирер чери: Арат шөлү.

22.00—22.15. **Байырлыг фейерверк**.

Эрттирер чери: Арат шөлү.

Сентябрь 18-20

10.00. **Шыдыраага хоорай маргылдаазы.**
Эрттирер чери: Парктың шыдыраа залы.

Сентябрь 21

12.00. **Хуреш**
Эрттирер чери: «Тываның 5 чылы» стадион.
ОРГКОМИТЕТ.

Өстүрүп каан чыжырганам

Өзүмү-даа чаагай болду.

Чыгып келир эштеримге

Чымчак кадын сөннээр

дээр мен.

В. Балчый-оолдун

фототюду.

Бажың ээлериңге

АРГА-СҮМЕ АРТЫК ЭВЕС

Бо хүннерде яблочтар, ранеткалар дээривис полукультуркалар ам-даа сыттарында хевээр. Олар мырыңай чүден-даа артык хөй, харын-даа бышканнары сывындан тоглап дүжүп турар болгай. Чайладыр ажаап, суггарып алган үнүжүндөн база-ла амданныг, чигирзиг чемнерни боттарының күзелиниң, күш чедериниң аайы-биле кылып ап болур.

Яблок вареньеzin кылырда, баштай оларны чуггаш, ортузунда чүрекчигежинден адыргаш, 2 см кылын кылдыр доорай кескилеп алыр. Кезип алган яблочтарны сугга 5 минута хайндыргаш, дораан соок суг-биле соодуптар. Артып калган изиг суундан чигирзиг сиропту азы 1 кг белеткеп каан яблочка 1,2 кг чигир кирер. Сиропту хайндырарда баштай ооң чартыын (600 г) алгаш, ооң кырынче 1,5 стакан сугну немээр, артканын эзилдирип хайндырган соонда кылыр. Яблочтарның кырынче белеткеп алганывыс сиропту куткаш, 3-4 шак дургузунда тургузар. Ооң соонда оожум отка 5-7 минута иштинде хайндырар. Үези эрте бээрге, соодур 8 шак дургузунда салыр. Ийи дугаарын база-ла 5-7 мин. хайндыргаш, сооп турар үеде яблочтарже арткан сиропту кудуптар. Яблочтан кылган вареньеени дыштандырып тургаш, 3-4 шак иштинде хайндырар. Бир эвес яблочтар ажыг эвес болза, хайнып турар үеде сиропче бичии лимон кислотазын немеп алырга, варенье хөлүн эрттир чигирзиг болбас.

Арбузтун кырында ногаан кадыг картын чугаладыр чонуп каапкаш, иштинде чымчак черинден аңгылааш, кевиг картын узуну 5-8 см хемчээлди кылдыр диле кескилеп алыр. Стаканда изиг сугга чем содазын холааш база ооң кырынче 5 стакан хире соок сугну куткаш, холуштурар. Белеткеп алганывыс суук бүдү-

мелче демги баштайгы арбузтун картын ургаш, аксын дуглааш, 4 шак иштинде тургузуптар, ол үеде чигирниң артыын еске сакпыңче ургаш, ынаар 3 стакан сугну куткаш, 10-15 минута иштинде хайндырыптар. Сироп хайнып турар үеде содалыг сугду уруп каан арбузту ужулгаш, арыг сугга чуггаш, хайнып турган изиг сироптуг пашче уруптар. 15 минута иштинде хайндырган соонда, изиг оттан пашты эскеш, хондур соодур салып каар. 1 кг арбуз картынга 1,2 кг чигир, 1,5 шай омаажының чем содазы, ванилин кирер.

Киш-кулаа — бистиң тайгаларывыста эң-не нептереңгей кат. Ооң кадында хөй санныг витаминер, чигир, органиктиг ажындылар чылганындан киш-кулааның кады белен ажывас, дүдүвес болгаш бажыңның чылыг температуразынга кады бырышпайн, элээн үр үениң иштинде баксыравайн туруп болур.

Шагдан тура киш-кулааны эмнээшкинге, арыглаашкына ажыглап чорааны ам-даа утундурбаан. Ооң кады кончуг үнелиг, бүдүн кыштын дургузунда киш-кулааны профилактика чорударынга болгаш кислотозу чавыс улустун гастрит аарыын эмнээринге, хан базыышкынынга ажыглап турар.

Киш-кулааның бодунун согун кылырда, ооң кадын сугга арыглааш, шүүрээш, хол-биле азы тускай херексел дузазы-биле чууруп алыр. Үнүп келген соку хайндыргаш, ол-ла дораан баш бурунгаар белеткегилеп алган

саваларже куткаш, аксын так кылдыр бөөшкүннеп дуглаар. Азы киш-кулааның бышкан каттарын 3 азы 5 литр саваларга ургаш, суу үнгүжеге чедир хондур чуурап. Саваның кыры чавызап бадып кээр-ле, катап долдургаш, суу үнгүжеге чедир чуурап. Ооң соонда катты соок черге үш хондур тургузуптар. Хуусаа эрткен соонда соку марля өттүр шүүрээш, хайндыргаш, арыглап каан саваларга кудуп алыр. Ынчаар кылган сок өрээл температуразынга 1-1,5 чыл дургузунда шыгжаттынып болур.

Орай быжар сорттуг яблочтарны (чүгле кызыл эвес) чуггаш, ортузунда үрезинчигештеринден, даштында картчыгажындан арыглааш, бичиледир таарыштыр чара кескилээш, 3 минута иштинде хайндырыптар. Киш-кулаа кадын чуггаш, баалыңныг саваларга ургаш, ынаар хайндырып алган яблочтарынары база чигирни холааш, кырындан каттан үндүрүп алган соку кудуптар, 3-4 хире гвоздиканы немеп ап болур. Ол бүгүнү оожум отка чылыдар, ооң соонда изиг киш-кулаа кадын яблочтары-биле катай банкаларга чара ургаш, кырындан соку кудуп алыр. Банканы чылыг суглуг сакпыңдарга салгаш, чартык литрлерни — 15, бир литрлерни — 20 минута иштинде хайныган сугга тургузуптар. Үези эртерге, банканы ужулгаш, куду баштандыр салгаш, дараазында сава аастары хайныгже чедир тургузуптар.

2 кг киш-кулаага 1 кг яблоч, 2 литр киш-кулаа кадының хандызы, 300 г чигир кирер. Моон үндүрүп алган чүүлүвүс — бодунун согунда яблочтарлыг киш-кулаа болур.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс **Хажыг Салмыевна КУУЛАР** бо хүннерде мугур 80 харны харлап алган. Ававыс бүгү назынында Барыин-Хемчик кожуунун «Барлык» совхозта Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазынга саанчылап ажылдап чораан. Ол ажылдап чораан чылдарында кызымаккай күш-ажылы дээш хөй-хөй шаннал-макталды четтирип, социалистиг чарыштын тиелекчизи, көдээ, район Советтериниң, Тыва АССР-ниң депутадынга каш удаа сонгуттуруп чораан, хөй-ниитичи коммунист. Ававыстың бөдүүн ажыл-ижин Чазак беди-биле үнелеп, аңа «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты, Чазактын дээди шанналы Ленин орденин, «Күш-ажылдың хоочуну» медалды тывыскан.

Ынчангаш бис ававыска, кырган-ававыска чоргаарланып, ооң өрөмелиг шайын ижип, өөрүшкү долган карактарыңче көрүп, чаптанчыг аажы-чаңы-биле каттырып каап, ажы-төлү бистерге амьдыралдың берге оруктарын канчаар ажып эртериниң арга-сүмезин берип, ажы-төлүвүстү, оларның уруг-дарыын азыражып чорурунга канчаар-даа аажок өөрүп четтиргенивис илередип чоруур бис. Ававыстың ажы-төлү шупту 7 киж, уйнуктары — 62 четкен, ниитизи-биле шупту 69 киж болганы ол.

Кырган өгбевиске, ынак ававыска, кырган-ававыска кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны күзевышаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Уругларың бистерни дээш
Уйгу-дыжың билбейн чордун.
Амьдырал-чуртталга дээш
Ажыг дерин төп-ле келдин.
Өргүн чонга бараан болган
Өле баштыг өгбевиске
Ам-даа хөй чыл чурттазын деп
Алгап тур бис, йөрээп тур бис.

**Хөй санныг ажы-төлү, кенээтери,
күдээлери база уйнуктарыңдан.**

«ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫ

эрги бижик кагар машиналарны,
машинага парлаар А4
хемчээлди саазыны, сеіфти,
А3 хемчээлди өңүг приттерни
садып турар.

Айтырар телефону:
1-17-91.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы РФКП-ниң рескомунун бирги секретары Григорий Чоодуевич Ширшинге ооң кады төрөөн дунмазы
Мьдьпмаа Чоодуевна ШИРШИННИҢ
элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7277. Чагыг 109.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулулазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрткелтинген.

Бүрткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтырган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва

Республиканың Чазаа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.